

The Georgian National Academy of Sciences
Iv. Javakhishvili Tbilisi State University
Arn. Chikobava Institute of Linguistics
The Institute of Caucasology at the Faculty of Humanities

VI International Symposium of Linguist-Caucasologists

Grammatical Categories
in Ibero-Caucasian Languages

P r o c e e d i n g s

Национальная Академия наук Грузии
Тбилисский государственный университет
имени Ив. Джавахишвили
Институт языкознания имени Арн. Чикобава
Институт кавказоведения факультета
гуманитарных наук

VI Международный симпозиум лингвистов-кавказоведов

Грамматические категории
в иберийско-кавказских языках

М а т е р и а л ы

Tbilisi 2021 Тбилиси

საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია

ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო
უნივერსიტეტი

არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის კავკასიოლოგიის
სასწავლო-სამეცნიერო ინსტიტუტი

ენათმეცნიერ-კავკასიოლოგთა VI საერთაშორისო სიმპოზიუმი

გრამატიკული კატეგორიები
იბერიულ-კავკასიურ ენებში

მ ა ს ა ლ ე ბ ი

თბილისი
2021

სარედაქციო კოლეგია: მ. აბალაკი, რ. აბაშია, ლ. აზმაიფარაშვილი (სწავლული მდივანი), ა. არაბული, ნ. არდოტელი, გ. გოგოლაშვილი, თ. ვაშაკიძე, რ. ლოლუა, ს. ომიადე, ნ. მაჭავარიანი, ე. საბანაძე, მ. სუხიშვილი, რ. ფარეულიძე, მ. ღლონტი, ვ. შენგელია (მთავარი რედაქტორი), ი. ჩანტლაძე, მ. ჩუხუა, რ. ჯაიანი, ნ. ჯორბენაძე.

Editorial Board: M. Abalaki, R. Abashia, A. Arabuli, N. Ardoteli, L. Azmaiparashvili (Scientific Secretary), I. Chantladze, M. Chukhua, M. Glonti, G. Gogolashvili, R. Jaiani, N. Jorbenadze, R. Lolua, N. Machavariani, S. Omiadze, R. Pareulidze, E. Sabanadze, V. Shengelia (Editor-in-chief), M. Sukhishvili, T. Vashakidze.

Редакционная коллегия: М. Абалаки, Р. Абашиа, Л. Азмайпарашвили (ученый секретарь), А. Арабули, Н. Ардотели, Т. Вашакидзе, М. Глonti, Г. Гоголашвили, Р. Джаиани, Н. Джорбенадзе, Р. Лолуа, Н. Мачавариани, С. Омиадзе, Р. Пареулидзе, Э. Сабанадзе, М. Сухишвили, И. Чантладзе, М. Чухуа, В. Шенгелиа (главный редактор).

© თსუ არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი

ISBN

პ რ ო გ რ ა მ ა

Program • Програма

9 – 11. XI. 2021

სიმპოზიუმი ჩატარდება დისტანციური რეჟიმით Zoom-ის პლატფორმის გამოყენებით:

<https://zoom.us/j/7057327817?pwd=NEtvalRDdjYxNzVxZWZkYTRtdFNjUT09>

პროგრამაში მითითებულია თბილისის დრო.

სიმპოზიუმის მასალები მზადდება გამოსაცემად.

რ ე გ ლ ა მ ე ნ ტ ი

მომხსენებელს – 10 წუთი

კამათში მონაწილეებს – 3 წუთი

მომხსენებელს დასკვნითი სიტყვისათვის – 3 წუთი

The symposium will be held on Zoom platform:

<https://zoom.us/j/7057327817?pwd=NEtvalRDdjYxNzVxZWZkYTRtdFNjUT09>

Time indicated in the program is the local time in Tbilisi.

The symposium proceedings will be published.

T i m e L i m i t s

Presentation - 10 minutes

Discussion- 3 minutes (for each person)

Wrap up - 3 minutes

Симпозиум будет проходить в дистанционном режиме с использованием платформы Zoom:

<https://zoom.us/j/7057327817?pwd=NEtvalRDdjYxNzVxZWZkYTRtdFNjUT09>

В программе указывается тбилисское время.

Материалы симпозиума готовятся к печати.

Р е г л а м е н т

Докладчику – 10 мин.

Выступающим в прениях – 3 мин.

Докладчику для заключительного слова – 3 мин.

9 ნომბერი

10⁰⁰

სიმპოზიუმის გახსნა

შესავალი სიტყვა – საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის
პრეზიდენტი, აკად. **გ. კვესიტაძე**

მისალმებები:

- გ. შარვაშიძე** – ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის რექტორი
- ნ. მაჭავარიანი** – თსუ არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის დირექტორი, სიმპოზიუმის საორგანიზაციო კომიტეტის თავმჯდომარე
- ო. აბდულაევი** – ჰ. წადასას სახელობის ენის, ლიტერატურისა და ხელოვნების ინსტიტუტის მთავარი მეცნიერი თანამშრომელი
- კ. ვამლინგი** – მალმოს უნივერსიტეტის პროფესორი
- ბ. ბერსიროვი** – თ. კერაშევის სახელობის ადიღეს ჰუმანიტარულ კვლევათა რესპუბლიკური ინსტიტუტის მთავარი მეცნიერი თანამშრომელი
- ა. ხალიდოვი** – ჩეჩნეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორი
- ს. პაზოვი** – ყარაჩაი-ჩერქეზეთის ხალხთა ენების კვლევითი ცენტრის დირექტორი
- ბ. ხარსიევი** – ჩ. ახრიევის სახელობის ინგუშეთის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის ეთნოლოგიის განყოფილების გამგე
- მ. ჩუხუა** – თსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის კავკასიოლოგიის სასწავლო-სამეცნიერო ინსტიტუტის ხელმძღვანელი
- ვ. შენგელია** – თსუ არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა განყოფილების ხელმძღვანელი

მ ო ხ ს ე ნ ე ბ ე ბ ი

- მ. დლონტი** (თბილისი), მსაზღვრელ-საზღვრულის სემანტიკური ფუნქციონირებისათვის (ძვ.ქართ. გული გონიერი)
- კ. ვამლინგი** (მალმო), წინადადების ფარდი საკუთარი სახელები ქართულში
- ზ. მალაევა** (მაჰაჩყალა), მრავლობითი რიცხვის გამოხატვის საშუალებანი ხუნძურ ენაში
- ნ. არდოტელი** (თბილისი), კლასის გრამატიკული კატეგორიის რეკონსტრუქციისათვის ნახურ-დაღესტნურ ენებში
- ო. დიბიროვი** (მაჰაჩყალა), კლასის გრამატიკული კატეგორია ხუნძურ ენაში (ზაქათალის დიალექტის მასალის მიხედვით)
- ო. ჩაჩანიძე** (ქუთაისი), ჰუგო შუხარდტის რეცენზია სილოვან ხუნდაძის ნაშრომზე „სალიტერატურო ქართული“
- რ. ლოლუა** (თბილისი), კლასის გრამატიკული კატეგორიის ექსპონენტთა რეკონსტრუქციისათვის ლეზგიურ ენებში

შ ე ს ვ ე ნ ე ბ ა – 13⁰⁰ – 14⁰⁰

მეორე სხდომა – 14⁰⁰ – 17⁰⁰

თავმჯდომარეები: **ა. ხალიდოვი, მ. ჩუხუა**

- ს. პაზოვი** (კარაჩაევსკი), არსებით სახელთა მრავლობითი რიცხვის ფორმები აბაზურ ენაში (თანამედროვე მდგომარეობა და ფორმანტა უნიფიკაციის პერსპექტივები)
- მ. ჩუხუა** (თბილისი), ლატერალური შესატყვისობის კიდევ ერთი სახეობისათვის იბერიულ-კავკასიურ ენებში
- მ. იბრაგიმოვა** (მაჰაჩყალა), საბავშვო ლექსიკის ჩამოყალიბების საკითხისათვის რუთულურ ენაში
- რ. ფარეულიძე** (თბილისი), პირის კატეგორია ჩეჩნური ენის ქისტურ დიალექტში
- მ. მაგომედოვი** (მაჰაჩყალა), სახელური მეტყველების ნაწილები ხუნძურ ენაში
- ო. ზაგიროკოვა, ი. ლანდერი** (მოსკოვი), მრავლობითი რიცხვის არასტანდარტული გამოყენება ადიღეურ ენაში
- ზ. კიკვიძე** (თბილისი), ინტერფიქსი და მისი როლი გრამატიკალიზაციის პროცესში
- ა. როსტოვეც-პოპიელი** (მაინცი), ერთი ტიპოლოგიურად არაცხადი მოვლენის შესახებ მეგრულ მორფოსინტაქსში
- ნ. მეტრეველი** (პარიზი), ადამიანის სხეულის ნაწილების აღმნიშვნელი (სომატური) ლექსიკის ზოგიერთი ფუნქციის შესახებ
- თ. ბურჭულაძე** (თბილისი), ერთი ტიპის სამწევრა სახელური შესიტყვებისათვის
- ო. აბდულაევა** (მაჰაჩყალა), ნამყო სრული დროის ფორმები ახვაზურ ენაში

10 ნოემბერი

მესამე სხდომა – 10⁰⁰ – 13⁰⁰

თავმჯდომარეები: **ნ. არდოტელი, ზ. მალაევა**

- ბ. ხარსიევი** (მაგასი), ნახური ენის კუთვნილების შესახებ
- გ. გვანცელაძე, თ. გვანცელაძე** (თბილისი-სოხუმი), ქართული და აფხაზური ენების მორფოლოგიური ტიპოლოგია
- მ. ლომია, რ. ქურდაძე, ქ. მარგიანი, ნ. ჭუმბურიძე** (თბილისი), არ და მისი ფარდი ნაწილაკები ზმნურ ფორმებთან ქართველურ ენებში: სემანტიკური დიფერენციაციის საკითხი
- ა. ალიგაჯიევა** (მაჰაჩყალა), გრამატიკული კლასის რეალიზაცია ბეჟიტური ენის აბსოლუტივებში
- რ. ხალიდოვა** (მაჰაჩყალა), კაუზატივის კატეგორია კარატაულ ენაში
- თ. ვაშაკიძე** (თბილისი), მსაზღვრელ-საზღვრულის ბრუნების ტიპები თანამედროვე ქართულში (ატრიბუტული მსაზღვრელი)
- თ. ლომთაძე, ც. ჯანჯღავა** (თბილისი), ბრუნების ზოგი თავისებურებისათვის ქართულში (ებრაელთა მეტყველების მიხედვით)
- დ. ახვლედიანი, ნ. ახვლედიანი** (ბათუმი), ჩერქეზულ-ადიღური ნაკვალევი ბათუმის შემოგარენში
- თ. გუჩუა** (ქუთაისი), ლექსიკურ-გრამატიკულ ოპოზიციათა ნეიტრალიზაცია შესრულებით გამონათქვამებში
- მ. შიხაბუდინოვი** (ხასავიურთი), გრამატიკულ კლასთა ზოგი თავისებურების გამოხატვის ფორმები ხუნძური ენის ინგერდახის კილოკავში
- დ. კაკაშვილი** (თბილისი), ქართულ-ნახური ლექსიკური შეხვედრები

შესვენება – 13⁰⁰ – 14⁰⁰

მ ე ო თ ხ ე ს ხ დ ო მ ა – 14⁰⁰ – 17⁰⁰

თ ა ვ მ ჯ დ ო მ ა რ ე ბ ი: **თ. გვანცელაძე, ს. პაზოვი**

- მ. ზაგომედოვი** (მაჰაჩყალა), რიცხვის კატეგორია დარგული ენის ტოპონიმიკურ სისტემაში
- თ. მახაროზლიძე** (თბილისი), ზმნისწინი როგორც პოლიფუნქციური კატეგორია
- ქ. დათუკიშვილი** (თბილისი), ცალკე მდგომ კითხვით-კუთვნილებით ნაცვალსახელთა ბრუნების თავისებურებანი თანამედროვე ქართულში
- ვ. შენგელია** (თბილისი), კიდევ ერთხელ ოდნაობითი ხარისხის შესახებ
- ს. შიხალიევა** (მაჰაჩყალა), ზმნის გრამატიკულ კატეგორიათა დისკურსიული მარკერები თაბასარანული ენის ონლაინლექსიკონის კონკორდანსში
- რ. გერსამია, თ. სხულუხია** (თბილისი), პოტენციალისისა და კაუზატივის გრამატიკულ კატეგორიათა მიმართება მეგრულში
- ქ. ადუხოვა** (მაჰაჩყალა), თავაზიანობის კატეგორია დალესტნელთა კომუნიკაციურ კულტურაში
- ც. ჯანჯღავა** (თბილისი), დაახლოებითი შინაარსის რიცხვითი სახელები მეგრულში
- მ. ლაბარტყავა** (თბილისი), I და II პირის ნაცვალსახელებთან ცალკე მდგომ თანდებულთა გამოყენებისათვის
- მ. თეთრაძე** (თბილისი), ე. წ. ქართული „გადიების ენის“ კვლევისათვის
- ხ. კადაჩიევა** (მაჰაჩყალა), გენტივის როლი კუთვნილების კატეგორიის რეალიზაციაში

11 ნომბერი

მეხუთე სხდომა – 10⁰⁰ – 14⁰⁰

თავმჯდომარეები: **ბ. ბერსიროვი, ვ. შენგელაია**

- ნ. მაჭავარიანი** (თბილისი), მოჩვენებითობის კილოს -შა სუფიქსის წარმომავლობისათვის აფხაზურში
- ო. აბდულაევი** (მაჰაჩყალა), თვისების მუდმივობისა (განგრძობითობისა) და მდგომარეობის კატეგორია ლაკურ ენაში
- ო. ჩანტლაძე** (თბილისი), ზოგი ნასესხები ლექსემის ისტორიიდან ქართველურ ენებში
- ბ. ბერსიროვი** (მაიკოპი), არსებითი სახელის გრამატიკული კატეგორიები უბიხურ ენაში აფხაზურ-ადილურ ენებთან შედარებით
- ა. ხალიდოვი** (გროზნო), ასპექტუალურობა და ჯერობის „ასპექტი“ ჩეჩნურ ენაში

მუშაობის შეჯამება

სიმპოზიუმის დახურვა

November 9

10⁰⁰

Symposium Opening

Opening Address – Acad. **G. Kvesitadze**, President of the Georgian National Academy of Sciences

Welcome Addresses:

- G. Sharvashidze** – Rector of Iv. Javakhishvili Tbilisi State University
- N. Machavariani** – Director of Arnold Chikobava Institute of Linguistics at TSU, Head of the Organizing Committee of the Symposium
- I. Abdullaev** – Leading Researcher at G. Tsadasa Institute of Language, Literature and Art
- K. Vamling** – Professor at Malmö University
- B. Bersirov** – Leading Researcher at T. Kerashev Adyghe Republican Institute for Humanitarian Studies
- A. Khalidov** – Professor at Chechen State University
- S. Pazov** – Director of the Research Centre of Languages of the Peoples of Karachay-Cherkessia
- B. Kharsiev** – Head of the Department of Ethnology at Ch. Akhriev Ingush Scientific-Research Institute of Humanities
- M. Chukhua** – Director of the Institute of Caucasology at the Faculty of Humanities at TSU
- V. Shengelia** – Head of the Department of Mountain Ibero-Caucasian Languages of Arn. Chikobava Institute of Linguistics at TSU

P r e s e n t a t i o n s

- M. Ghloni** (Tbilisi), On the Semantic Functioning of the Head and a Modifier (Old Geo. guli gonieri)
- K. Vamling** (Malmö), On Sentence-like Proper Names in Georgian
- Z. Malaeva** (Makhachkala), Expressing the Plural Number in Avar
- N. Ardotei** (Tbilisi), On Reconstructing the Grammatical Category of Class in Nakh-Daghestanian Languages
- I. Dibirov** (Makhachkala), The Grammatical Category of Class in the Avar Language (Based on the Dialectal Material of Zaqatala)
- I. Chachanidze** (Kutaisi), Hugo Schuchardt's Review on the Work "Literary Georgian" by Silovan Khundadze
- R. Lolua** (Tbilisi), On Reconstructing the Exponents of the Grammatical Category of Class in the Lezgian Languages

B r e a k – 13⁰⁰ – 14⁰⁰

Meeting II – 14⁰⁰ – 17⁰⁰

Chairs: **A. Khalidov, M. Chukhua**

- S. Pazov** (Karachaevsk), The Plural Forms of Nouns in the Abaza Language
(Modern Situation and Prospects for the Unification of
Formants)
- M. Chukhua** (Tbilisi), On Another Type of Lateral Equivalent in the Ibero-
Caucasian Languages
- M. Ibragimova** (Makhachkala), On the Development of Children's Vocabulary
in the Rutul Language
- R. Pareulidze** (Tbilisi), The Category of Person in the Kist Dialect of the
Chechen Language
- M. Magomedov** (Makhachkala), Nominal Parts of Speech in Avar
- I. Bagirokova, I. Lander** (Moscow), Non-standard Use of the Plural in
Adyghe
- Z. Kikvidze** (Tbilisi), An Interfix and Its Role in the Grammaticalization
Process
- A. Rostovtsev-Popiel** (Mainz), On a Typologically Unexplained Phenomenon
in Megrelian Morphosyntax
- N. Metreveli** (Paris), On Some Functions of the Somatic Vocabulary
- T. Burchuladze** (Tbilisi), On One Type of Three-member Nominal Syntagms
- I. Abdulaeva** (Makhachkala), The Forms of the Past Perfect Tense in
Akhvakh

November 10

Meeting III – 10⁰⁰ – 13⁰⁰

Chairs: **N. Ardoteli, Z. Malaeva**

- B. Kharsiev** (Magas), On the Belonging of the Nakh Language
- G. Gvantseladze, T. Gvantseladze** (Tbilisi-Sokhumi), Morphological typology of Georgian and Abkhazian
- M. Lomia, R. Kurdadze, K. Margiani, N. Chumburidze** (Tbilisi), ar and Its Equivalent Particles with Verb Forms in the Kartvelian Languages: The Issue of Semantic Differentiation
- A. Aligajieva** (Makhachkala), Realization of the Grammatical Class in the Absolutives of the Bezhta Language
- R. Khalidova** (Makhachkala), The Category of Causative in the Karat Language
- T. Vashakidze** (Tbilisi), Types of Declension of the Head and a Modifier in Modern Georgian (Attributive Modifier)
- T. Lomtadze, Ts. Janjgava** (Tbilisi), On Some Peculiarities of Declension in Georgian (Based on the Speech of Jews)
- D. Akhvlediani, N. Akhvlediani** (Batumi), The Circassian-Adyghe Trace in the Vicinity of Batumi
- T. Guchua** (Kutaisi), The Neutralization of Lexical-Grammatical Oppositions in Performing Expressions
- M. Shikhabudinov** (Khasavyurt), The Forms of Expression of Some Peculiarities of the Grammatical Classes in the Ingerdakh Dialect of Avar
- D. Kakashvili** (Tbilisi), Georgian-Nakh Lexical Cross-Borrowings

Break – 13⁰⁰ – 14⁰⁰

Meeting IV – 14⁰⁰ – 17⁰⁰

Chair: **T. Gvantseladze, S. Pazov**

M. Bagomedov (Makhachkala), The Category of Number in the Toponymic System of the Dargwa Language

T. Makharoblidze (Tbilisi), Preverb as a Multifunctional Category

K. Datukishvili (Tbilisi), The Peculiarities of Declension of Separate Interrogative-Possessive Pronouns in Modern Georgian

V. Shengelia (Tbilisi), On the Diminutive Once Again

S. Shikhalieva (Makhachkala), Discourse Markers of the Grammatical Categories of Verb in the Concordance of the Online Dictionary of the Tabasaran Language

R. Gersamia, T. Skhulukhia (Tbilisi), The Relation of the Grammatical Categories of Potential and Causative in Megrelian

Zh. Adukhova (Makhachkala), The Category of Courtesy in Daghestanian Communication Culture

Ts. Janjgava (Tbilisi), Numerals Expressing the Approximate Meaning in Megrelian

M. Labartkava (Tbilisi), On the Use of Separate Postpositions with I and II Personal Pronouns

M. Tetradze (Tbilisi), On Studying the So-called Georgian "Nanny Language"

Kh. Kadachieva (Makhachkala), The Role of the Genitive in the Realization of the Possessive Category

November 11

Meeting V – 10⁰⁰ – 14⁰⁰

Chairs: **B. Bersirov, V. Shengelia**

N. Machavariani (Tbilisi), On the Origin of the Suffix -š^oa of the Illusive Mood in Abkhazian

I. Abdullayev (Mahachkala), The Category of Persistence and Condition of a Feature in Lak

I. Chantladze (Tbilisi), From the History of Some Borrowed Lexemes in the Kartvelian languages

B. Bersirov (Maykop), The Grammatical Categories of Noun in the Ubykh Language Compared to the Abkhazian-Adyghe Languages

A. Khalidov (Grozny), Aspectability and the "Aspect" of Quantifying in the Chechen Language

Symposium Wrap Up

Symposium Closing

9 ноября

10⁰⁰

Открытие Симпозиума

Вступительное слово – Президент АН Грузии, акад. **Г. Квеситадзе**

Приветствия:

Г. Шарвашидзе – Ректор Тбилисского государственного университета
им. Ив. Джавахишвили

Н. Мачавариани – Директор Института языкознания им. Арн. Чикобава
ТГУ, председатель оркомитета симпозиума

И. Х. Абдуллаев – Главный научный сотрудник Института языка,
литературы и искусства им. Г Цадасы

К. Вамлинг – Профессор Университета Мальмё

Б. М. Берсиров – Главный научный сотрудник Адыгейского республикан-
ского института гуманитарных исследований им. Т. М. Керашева

А. И. Халидов – Профессор Чеченского государственного университета

С. У. Пазов – Директор Центра исследования языков народов Карачаево-
Черкесской республики, профессор кафедры черкесской и
абазинской филологии

Б. М.-Г. Харсиев – Заведующий отделом этнологии Ингушского НИИ
гуманитарных исследований имени Ч. Э. Ахриева

М. Чухуа – Руководитель Института кавказоведения гуманитарного
факультета ТГУ

В. Шенгелиа – Руководитель отдела горских Иберийско-кавказских
языков, Института языкознания им. Арн. Чикобава ТГУ

Д о к л а д ы

- М. Глonti** (Тбилиси), О семантическом функционировании определяющего и определяемого (древнегруз. *guli gonieri*)
- К. Вамлинг** (Мальмё), Собственные имена, равные предложению в грузинском языке
- З. М. Маллаева** (Махачкала), Способы выражения категории числа в аварском языке
- Н. Ардотели** (Тбилиси), К вопросу реконструкции грамматической категории класса в нахско-дагестанских языках
- И. А. Дибиров** (Махачкала), Грамматическая категория класса в аварском языке (на материале закатальского диалекта)
- И. Чачанидзе** (Кутаиси), Рецензия Г. Шухардта на работу С. Хундадзе «Литературный грузинский язык»
- Р. Лолуа** (Тбилиси), К вопросу реконструкции экспонентов грамматической категории класса в лезгинских языках

П е р е р ы в – 13⁰⁰ – 14⁰⁰

Второе заседание – 14⁰⁰ – 17⁰⁰

Председатели: **А. И. Халидов**, **М. Чухуа**

- С. У. Пазов** (Карачаевск), Категория числа имен существительных в абазинском языке (современное состояние и перспективы унификации формантов)
- М. Чухуа** (Тбилиси), К вопросу об одном виде латеральных соответствий в иберийско-кавказских языках
- М. О. Ибрагимова** (Махачкала), К вопросу о формировании детской лексики в рутульском языке
- Р. Пареулидзе** (Тбилиси), Категория лица в кистинском диалекте чеченского языка
- М. А. Магомедов** (Махачкала), Именные части речи в аварском языке
- И. Г. Багирова, Ю. А. Ландер** (Москва), Нестандартное использование множественного числа в адыгейском языке
- З. Киквидзе** (Тбилиси), Интерфикс и его роль в процессе грамматикализации
- А. Ростовцев-Попель** (Майнц), Об одном типологически неочевидном явлении в мегрельском морфосинтаксисе
- Н. Мегревели** (Париж), О некоторых функциях лексики частей тела человека (соматической лексики)
- Т. Бурчуладзе** (Тбилиси), Об одном типе трехчленного именного словосочетания
- И. А. Абдулаева** (Махачкала), Формы прошедшего законченного времени в ахвахском языке

10 ноября

Третье заседание – 10⁰⁰ – 13⁰⁰

Председатели: **Н. Ардотели, З. М. Маллаева**

- Б. М.-Г. Харсиев** (Малгобек), К вопросу о принадлежности нахского языка
- Г. Гванцеладзе, Т. Гванцеладзе** (Тбилиси-Сухуми), Морфологическая типология грузинского и абхазского языков
- М. Ломиа, Р. Курдадзе, К. Маргиани, Н. Чумбуридзе** (Тбилиси), *ag* и подобные ей частицы при глагольных формах в картвельских языках: вопрос семантической дифференциации
- А. Р. Алигаджиева** (Махачкала), Реализация категории грамматического класса в леепричастиях бежтинского языка
- Р. Ш. Халидова** (Махачкала), Категория каузатива в каратинском языке
- Т. Вашакидзе** (Тбилиси), Типы склонения определяющего и определяемого в современном грузинском языке (атрибутивное определяющее)
- Т. Ломтадзе, Ц. Джанджгава** (Тбилиси), О некоторых особенностях склонения в грузинском языке (по данным речи евреев)
- Д. Ахвледиани, Н. Ахвледиани** (Батуми), Черкесско-адыгейский след в окрестностях Батуми
- Т. Гучуа** (Кутаиси), Нейтрализация лексико-грамматических оппозиций в выражениях со значением исполнительности
- М. М. Шихабудинов** (Кураев) (Хасавюрт), Формы выражения некоторых особенностей грамматических классов в ингердахском говоре аварского языка
- Д. Какашвили** (Тбилиси), Грузинско-нахские встречи

Перерыв – 13⁰⁰ – 14⁰⁰

Четвёртое заседание – 14⁰⁰ – 17⁰⁰

Председатели: **Т. Гванцеладзе, С. У. Пазов**

- М. Р. Багомедов** (Махачкала), Категория числа в топонимической системе даргинского язык
- Т. Махароблидзе** (Тбилиси), Преверб как полифункциональная категория
- К. Датукшвили** (Тбилиси), Некоторые особенности склонения отдельно стоящих вопросительно-притяжательных местоимений в современном грузинском языке
- В. Шенгелиа** (Тбилиси), Еще раз о сравнительной степени со значением уменьшительности
- С. Х. Шихалиева** (Махачкала), Дискурсивные маркеры грамматических категорий глагола в конкордансе табасаранского онлайн словаря
- Р. Герсамия, Т. Схулуриа** (Тбилиси), О взаимоотношении грамматических категорий потенциалиса и каузатива в мегрельском
- Ж. М. Адухова** (Махачкала), Категория вежливости в коммуникативной культуре дагестанцев
- Ц. Джанджгава** (Тбилиси), Имена числительные в мегрельском, обозначающие приблизительное количество
- М. Лабарткава** (Тбилиси), Об использовании отдельно стоящих послелогов с местоимениями I и II лица
- М. Тетрадзе** (Тбилиси), К вопросу исследования т. н. «языка няни»
- Х. М. Кадачиева** (Махачкала), Роль генетива в реализации категории притяжательности

11 ноября

Пятое заседание – 10⁰⁰ – 14⁰⁰

Председатели: **Б. М. Берсиров, В. Шенгелиа**

Н. Мачавариани (Тбилиси), О происхождении суффикса «мнимого наклонения» -š°a в абхазском языке

И. Х. Абдуллаев (Махачкала), Категория постоянства (продолжительности) признака и состояния в лакском языке

И. Чантладзе (Тбилиси), Из истории некоторых заимствованных лексем в картвельских языках

Б. М. Берсиров (Майкоп), Грамматические категории имен существительных убухского языка в сравнении с абхазо-адыгейскими языками

А. И. Халидов (Грозный), Аспектуальность и кратный «вид» в чеченском языке

Подведение итогов работы Симпозиума

Заккрытие симпозиума

მეცნიერებათა თეზისები

Abstracts of Papers

Тезисы докладов

ნ. ა რ დ ო ტ ე ლ ი (თბილისი)

კლასის გრამატიკული კატეგორიის რეკონსტრუქციისათვის ნახურ-დადესტნურ ენებში¹

კლასის უნივერსალური გრამატიკული კატეგორია, რომელიც ნახურ-დადესტნურ ენათა მორფოლოგიის ხერხემალს წარმოადგენს, მთლიანად გამსჭვალავს ფლექსიურ-დერივაციულ სტრუქტურებს და ძველისძველ კატეგორიას წარმოადგენს. ეს კატეგორია სინქრონიულ დონეზე ფლექსიური ტიპის ენათათვის დამახასიათებელ ნიშან-თვისებებსაც ამჟღავნებს, ვინაიდან კლასიფიკატორები, საკუთრივ სახელთა კლასიფიკაციის გარდა, რიცხვისა და ბრუნვის საწარმოებელ აფიქსებადაც გამოიყენება. ლეზგიურის, ალღულურისა და უდიურის გარდა, კლასიფიკატორები დასტურდება ყველა საკვლევ ენაში, მაგრამ ყველა კლას-კატეგორიან ენაში კლასთა ერთნაირი გრამატიკული სისტემები არ მოგვეპოვება – ჩეჩნური ენა ოთხკლასიან სისტემას გვიჩვენებს, თაბასარანულისთვის კი ნიშანდობლივია კლასთა ბინარული ოპოზიცია. რაც შეეხება კლასნიშნთან სუბსტანტივთა ისტორიულ ინტერპრეტაციას, სპეციალურ ლიტერატურაში მათ შესახებ ერთიანი აზრი არ არის ჩამოყალიბებული.

იბერიულ-კავკასიურ ენათა კვლევის ისტორიაში ძნელად დაიძებნება ისეთი საკითხი, რომელსაც ამდენი გამოკვლევა მისძღვნიდეს. ა. შიფნერისა და პ. უსლარის ნაშრომებიდან მოყოლებული და გ. თოფურისა საინტერესო ნაშრომით დამთავრებული, კლასის გრამატიკული კატეგორია მრავალ ლინგვისტ-კავკასიოლოგს უქცევია განხილვის საგნად, თუმცა მისი ზოგი მხარე მაინც მოითხოვს დაზუსტებას.

ჩვენი ვარაუდით, კლასთა ამოსავალ სისტემაში გარჩეული უნდა ყოფილიყო ბინარული ოპოზიცია, რომელშიც სახელთა სიმრავლე დიფერენცირებული იყო ღვთაებათა (ზოგადად, ადამიანის – I კლ. – ჭ) და ნივთთა (I კლ. – ბ) სემანტიკურ კლასებად. პროგრესული სამკლასოვანი სისტემა იმეორებდა ზემომოყვანილ სისტემას, იმ განსხვავებით, რომ I კლასს (ღვთაებანი, ასაკსრული მამაკაცები და მათთან გათანაბრებული არსებანი) სათანადო **ა**- ექსპონენტით ცალკე გამოეყო II კლასი (ასაკსრული ქალები და მათთან გათანაბრებული არსებანი). რაც შეეხება პროგრესულ ოთხკლასოვან სისტემას, ნივთთა III კლასს „მექანიკური განვითარე-

¹ ნაშრომი შესრულებულია შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით (საგრანტო პროექტი: FR-18-3659).

ბით“ (ე. დიუმეზილი) გამოეყო IV კლასი **დ** ნიშნით, რომელსაც სპონტანური ფონეტიკური ბგერათცვლილებათა შედეგად სხვადასხვა რეფლექსები ჩამოუყალიბდა: **რ, ძ, ლ, მ, ნ**. ამასთანავე, IV კლასის ნიშნად **დ** რეკონსტრუირდება ოდენ ნახურ-დაღესტნური ქრონოლოგიური დონისთვის, ხოლო ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა ერთიანობის ხანისათვის აღდგება **რ**.

დ. ა ხ ვ ლ ე დ ი ა ნ ი, ნ. ა ხ ვ ლ ე დ ი ა ნ ი (ბათუმი)

ჩერქეზულ-ადიღური ნაკვალევი ბათუმის შემოგარენში

დასავლეთ საქართველოს შავიზღვისპირეთში ჩერქეზულ-ადიღური სუბსტრატი შეინიშნება. საქართველოს ტერიტორიის გარკვეულ ნაწილში ჩერქეზული ტოპონიმიკა უდავოდ დადასტურებულად უნდა ჩაითვლოს... ეს კი აქ ჩერქეზული მოსახლეობის ოდინდელი არსებობის ნაკვალევა (ს. ჯანაშია).

ყოველ რელიგიას თან სდევდა და სდევს თავისი მითოლოგია. ქრისტიანულმა რელიგიამ, ფოლკლორიზაციის შედეგად, საკუთარი მითოლოგია მოიტანა.

ჩვენ ხშირად გვიანტერესებს, თუ რატომ ჰქვია ამა თუ იმ გეოგრაფიულ ადგილს ესა თუ ის სახელი. ზოგიერთი მათგანის ახსნა არ წარმოადგენს დიდ სიმძნელეს. მაგალითად, ისეთები, როგორებიცაა, ციხისძირი და ქარისსაქროლი, ორპირი და მწვანე კონცხი, თუმცა არის ტოპონიმები, რომელთა წარმომავლობის გარკვევაც, ერთი შეხედვით, ჭირს და მათ შესახებ თითქმის არავითარი თქმულება-გადმოცემა არ არსებობს, ან თუ არის, ისე დამახინჯებული და სახეშეცვლილია, რომ მათი საშუალებით ახსნა თითქმის შეუძლებელია. საკმაოდ ძნელად ასახსნელ ტოპონიმთა რიგს განეკუთვნება სოფელ „ერგე“-ს სახელწოდებაც. ვახუშტი ბატონიშვილი ერთგან აღწერს: „არამედ ვინადგან აღვსწერენით ბათომი, გონია და ერგე გურიასა ზედა, აწ ერგეს... ვიწყებთ აჭარისწყლის შესართავიდან“ (ვახუშტი ბატონიშვილი, 1949 : 134).

„ ... და ამ ართვინის სანახებითურთ, ვიდრე ერგეს საზღვრამდე“ (იქვე გვ. 136).

„ ... ამას ზეით ჭოროხის კიდესა ზედა არს ერგე...“ (იქვე გვ. 176). ღვთაებათა სახელების დარქმევა არ არის უცხო ადგილის გეოგრაფიულ სახელწოდებებში. მაგალითად: ელია-ელიას ციხე (მთა), კვირია-კვირიკე, სამება, მთავარანგელო-თარანგელო-თარანგელოზი და სხვა.

საკითხავია, რა პირობები არსებობდა ერგესა და მის მიდამოებში ამ ღვთაების (ღვთაებათა) დამკვიდრებისა?

როგორც ცნობილია, ერგე მეჯოგე ტომთა, მწყემსთა მფარველი ღვთაებაა. ვინც ერგეს და მის მიდამოებს იცნობს, დაგვერწმუნება, რომ აქ საუკეთესო პირობები იქნებოდა (ბოლო დრომდე იყო) საქონლის გამოზამთრებისა. საკუთრივ ერგე და მასთან მიმდგომი ორივე ხეობა: ხე (ვ) ყრუ (წყალგველაი) და ჯოჭო (ჯოჭოს წყალი), თავიანთი ფიზიკურ-გეოგრაფიული პირობებით, თავისუფლად გამოაზამთრებდა კარჩხალისა და აჭარის ზოგიერთ სხვა ალპურ სამოვრებზე მყოფ საქონელს.

აქედან გამომდინარე, ცხადია, რომ მწყემსს ამინდის მართვა და თავის სურვილზე მისი ღვთაების განწყობა ყველაზე მეტად ზამთარში დასჭირდებოდა. კიდევაც მიუჩინა მწყემსმა აქ, ამ მიდამოებში, ამ ღვთაებას გარკვეული ადგილი. აქ სწირავდა იგი თავის საყვარელ ღვთაებას შესაწირავს და ლოცვას აღავლენდა მის სახელზე. თანდათანობით, მივიწყებას ეძლევა არაავტოქტონური ღვთაება, მისი სახელი მხოლოდ სოფელს შემორჩა (ერგე) და დაახლოებით იმავე ფუნქციის მატარებელ ღვთაებას (ელია) ახალი ადგილი მიუჩინა, როგორც ხალხის წარმოსახვაში, ისე ტერიტორიულად. ერთი თითქმის მივიწყებას მიეცა და მთლიანად დაკარგა თავისი ფუნქცია, მეორე კი იძენს ანალოგიურ ფუნქციას და დიდხანს ცოცხლობს ყოფაში. იგი ცოცხლობს არა მარტო ტოპონიმიკაში (ელიას ციხე, ელიაწმინდა...), არამედ ზეპირსიტყვიერებაშიც („ელესა“, „ლაზარობა“).

თ. ბ უ რ ჭ უ ლ ა ძ ე (თბილისი)

ერთი ტიპის სამწევრა სახელური შესიტყვებისათვის

სინტაქსური თვალსაზრისით საინტერესო სურათს ქმნის სამწევრა სახელური შესიტყვებები, რომლებშიც კონსტრუქციის ბირთვის, ე. ი. მთავარი წევრის (საზღვრულის) მსაზღვრელად უბრალოდამატებიანი მიმღეობა გვაქვს: **წყლით სავსე ჭიქა, შეშით დატვირთული ურემი, გასაღებით დაკეტილი კარი, ზურთით მოთამაშე ბავშვი, ტალახით მოსვრილი კიბე,**

თოვლით დაფარული მიწა, მსხლით გადაპენტილი ეზო. ასეთივეა ვითარებითი ბრუნვით წარმოდგენილი შემდეგი შესიტყვეებები: **მოყვრულად მოსული მტერი, გმირულად დაცემული ჯარისკაცი, ზღაპრად გაგონილი ამბები, ცხადად ნანახი სიზმარი, ნაზად გადაშლილი ყვავილი...**

სახელზმნებს სახელის ნიშნებიც აქვს და ზმნისაც. ისინი მათთან შეკავშირებულ სიტყვებთან ავლენენ როგორც სახელურ, ისე ზმნურ სინტაქსურ ძალას – ერთი მხრივ, შეთანხმება და სახელური მართვაა, მეორე მხრივ, ზმნური მართვა და მირთვა.

დასახელებულ შემთხვევებში სამწევრა შესიტყვეებები იმიტომ გვაქვს, რომ საზღვრულს მთლიანად, ერთიანობაში განსაზღვრავს ორი მსაზღვრელი (შეშით დატვირთული, მსხლით გადაპენტილი, ცხადად ნანახი, მოყვრულად მოსული). ამიტომ ცალ-ცალკე შესიტყვებად არ შეიძლება გამოიყოს ამგვარად: შეშით დატვირთული – დატვირთული ურემი, ტალახით მოსვრილი – მოსვრილი კიბე, ზღაპრად გაგონილი – გაგონილი ამბები, გმირულად დაცემული – დაცემული ჯარისკაცი...

მოყვანილი ფორმების ერთ წყებაში პირველი კომპონენტი გაქვავებულია და მუდამ მოქმედებით ბრუნვაშია: **შეშით დატვირთული**, ბურთით მოთამაშე, გასაღებით დაკეტილი, ტალახით მოსვრილი, ხოლო მეორე შემთხვევაში ვითარებით ბრუნვაშია წარმოდგენილი: **გმირულად დაცემული, ცხადად ნანახი, მოყვრულად მოსული, ნაზად გადაშლილი...** იბრუნვის შესიტყვეების მეორე და მესამე ნაწილი: შეშით **დატვირთულმა ურემმა**, შეშით **დატვირთულ ურემს**; მოყვრულად **მოსულმა მტერმა**, მოყვრულად **მოსულ მტერს...** ამგვარ სამწევრა კონსტრუქციებში, სადაც პირველი სიტყვა მუდამ მოქმედებით ბრუნვაშია, ცალმხრივი მართვაა (შეშით დატვირთული, ტალახით მოსვრილი) როგორც ეს **აგურის სახლი** ტიპის შესიტყვეებაში გვაქვს, ხოლო მმართავი სიტყვა (ურემი, მტერი..) მოითხოვს, რომ ის სულ მოქმედებით ბრუნვაში იყოს. თუმცა მოყვანილი ფორმები სამწევრაა და მთლიანობაშია განსახილველი, დაუშლელად. შესაბამისად, გასათვალისწინებელია ბრუნვაში შეთანხმების საკითხიც: შეშით **დატვირთულმა ურემმა** გზა განაგრძო, მსხლით **გადაპენტილ ეზოს** ვხედავ. გამოიკვეთა, რომ მთლიან შესიტყვეებაში ერთდროულად მართვაც გვაქვს და შეთანხმებაც ბრუნვაში.

ვითარებით ბრუნვაში დასმული სახელი კი გარემოებაა და ამიტომ ამგვარ ფორმებში მასა და მხლებელ სიტყვას შორის სინტაქსური კავშირი მირთვაა: ნაზად გაშლილი, ზღაპრად გაგონილი, ცხადად ნანახი... მეორე მხრივ, მთლიან შესიტყვეებაში აქაც ბრუნვაში შეთანხმება გვაქვს: ნაზად გადაშლილი ყვავილის სურნელი შევიგრძენი, ზღაპრად გაგონილი ამბებით სულდგმულობდა... ანუ ერთდროულად მირთვაც გვაქვს და შეთანხმებაც ბრუნვაში.

რ. გერსამია, თ. სხულუხია (თბილისი)

პოტენციალისისა და კაუზატივის გრამატიკულ კატეგორიათა მიმართება მეგრულში

პოტენციალისის (არნ. ჩიქობავა), ანუ პოსიბილიტივის (ა. შანიძე), შინაარსობრივი გაგება დაკავშირებულია შესაძლებლობა / შეუძლებლობის, დაშვება / დაუშვებლობის სემანტიკასთან, რომლისთვისაც ასევე ნიშანდობლივია ზოგადობა და ზედროულობა (ბ. გიგინეიშვილი). პოტენციალისის ტიპოლოგიურად ენებში მოდალურად გამოხატული კატეგორიაა, ქართველურ ენებს შორისაც მხოლოდ მეგრულშია ფორმალიზებული, ანუ წარმოადგენს მარკირებულ ზმნურ გრამატიკულ კატეგორიას (არნ. ჩიქობავა), ლაზურში კი ვნებითის ზმნურ მოდელეებში თავსდება; ქართულისათვის „ვნებითის ნიუნსადაც“ (ა. შანიძე) განიხილება, თუმცა ეწარმოება განსაზღვრული სემანტიკის საშუალო გვარის ფორმასაც; პოტენციალისის გარდაუვალი ზმნის კატეგორიაა, ამიტომ ის მხოლოდ ერთი ან ორპირიანი ზმნების მახასიათებელია. კაუზატივიც ასევე მარკირებული ზმნური კატეგორიაა, რომელიც გარდაუვალ ზმნას გარდამავლად აქცევს არგუმენტთა სტრუქტურაში ერთი დამატებითი აქტანტის, ეგზეკუტორი/მაიძულეებელი პირის შემოყვანით.

მეგრულსა და ლაზურში პოტენციალისისა და კაუზაციის შეთავსება ცნობილი და სპეციალურ ლიტერატურაში მაგალითებით არაერთგზის დადასტურებული ენობრივი ფაქტია; ერთი მხრივ, არსებობს წესთა სისტემა ორივე ზმნური კატეგორიისათვის, მეორე მხრივ, ლინგვისტური ალოგიკურობა, რომელიც ამ წესებს გარეთ რჩება; როგორც ჩანს, „შეთავსებელთა შეთავსება“ (ა. როსტოვეცე-პოპიელი) მეგრულში გრამატიკული იერარქიის სხვადასხვა დონეზე იჩენს თავს.

ზმნის რანგობრივ სტრუქტურაში პოტენციალისისა [ი--ე, ა--ე] და კაუზატივის [-ინ, -ო--აფ] მაწარმოებელი კონფიქსების პრეფიქსული ელემენტები ერთსა და იმავე სლოტში შედიან, მათ ზმნური ფუძიდან მარცხნივ პირველი პოზიცია უჭურავთ, სადაც თავს იყრის ხმოვანი პრეფიქსები, რაც იმას ნიშნავს, რომ ისინი ურთიერთგამომრიცხველი მორფემებია; ფორმათა ანალიზი ცხადყოფს, რომ პოტენციალისის კაუზატიური ფორმის ზედაპირულ სტრუქტურაში ყოველთვის ვლინდება პოტენციალისის მარკერი; სუფიქსებიდან ზმნურ ძირთან მიმდევრულად რელიზდება თემის ნიშანი, კაუზატივის და პოტენციალისის მაწარმოებელი სუფიქსური ელემენტები: – POT/CAUS-R-THM-CAUS-POT. აღნიშნული თანაბრად ეხება როგორც პირველად კაუზატივებს (*ინგარე – ინგარინე; ანგარე – ანგარა-*

ფე), ისე შუალობითი კონტაქტის ფორმებს (ინგარინაფე, ანგარინაფე, იჭარაფე, აჭარაფე). ემპირიული მასალის ანალიზით დგინდება პოტენციალის სემანტიკის მქონე ფორმოზრევი მოდელები: ა) ერთპირიანი ან პირნაკული ფორმებისთვის – ი-R-ე: ი-R-THM-CAUS-ე; ი-R-THM-ე; ი-R-CAUS-ე; ბ) ორპირიანი ან ერთპირიანი ფორმებისთვის – ა-R-ე: ა-R-THM-CAUS-ე, ა-R-THM-ე, ა-R-CAUS-ე.

ზემოაღნიშნული საკითხების გარდა, ჩვენი მოხსენების მიზანია ვაჩვენოთ:

1. პოტენციალისის გაფართოებული ფუნქციონირება მეგრულში;
2. პოტენციალისის კაუზატიურ ფორმათა სრული მოდელირება და ამ ორი გრამატიკული კატეგორიის გამომხატველი მარკერების თავსებადობა;
3. პოტენციალისის კაუზატიური მოდელების წარმოება ზმნური სემანტიკური ჯგუფების მიხედვით; სემანტიკურად განსხვავებული ნიშნების დადგენა-ანალიზი;
4. პოტენციალისის გამომხატველ კაუზატიურ და არაკაუზატიურ ფორმათა არგუმენტთა სტრუქტურის თავისებურებები;
5. პოტენციალისის და კაუზატივის მნიშვნელობათა გადამკვეთი მახასიათებლები – კოგნიტიური საფუძვლები, რომლებმაც განაპირობა გარდაუვალ ზმნაში გარდამავალი ზმნისათვის დამახასიათებელი გრამატიკული კატეგორიის შემოტანა.

გ. გ ვ ა ნ ც ე ლ ა ძ ე, თ. გ ვ ა ნ ც ე ლ ა ძ ე (თბილისი-სოხუმი)

ქართული და აფხაზური ენების მორფოლოგიური ტიპოლოგია

მორფოლოგიური ტიპოლოგიის თვალსაზრისით ქართული და აფხაზური ენები განეკუთვნებიან ერთსა და იმავე ტიპს – **აგლუტინაციური ენების** ჯგუფს. ეს იმას ნიშნავს, რომ ორივე ენაში სიტყვათა უმრავლესობას აგებულებისა და ფორმათა ცვალების მსგავსი მახასიათებლები აქვს.

ქართულ ენაში ათი მეტყველების ნაწილიდან დიდი ნაწილის, კერძოდ, სრულმნიშვნელობიანი სიტყვების აგებულება, ანუ სტრუქტურა გამჭვირვალეა:

1. **მარტივებიანი სიტყვის** მთავარი მნიშვნელობა (სემანტიკა) დაკავშირებულია ძირთან, რომელსაც უშუალოდ ერთვის ფორმათა მცვლეელი, ანუ გრამატიკული აფიქსები (თავსართები და ბოლოსართები): ბრუნვის

ნიშნები, რიცხვის ნიშნები, პირის ნიშნები, თემის ნიშნები და სხვანი, რომელთა გამოყოფა თითქმის მუდამ ძალიან ადვილია. მაგალითად, ამ სახის მარტივფუძიანი სიტყვებია: **ქალ-ი, კაც-ი, მთა, ტყე, რკო, ღრუ, ბრმა, დიდ-ი, ორ-ი, ხუთ-ი, ოც-ი, ას-ი, ცრ-ი-ს, ა-კეთ-ებ-ს, ი-წვ-ი-ს...**;

2. **რთულფუძიანი ახალი სიტყვები** იწარმოება მარტივ ფუძეზე წარმომქმნელი, ანუ სიტყვათმწარმოებელი აფიქსების (თავსართებისა და ბოლოსართების) დართვის გზით. ასე მიიღება ახალი სიტყვის რთული ფუძე, რომელსაც ფორმის ცვლისათვის დაერთვის სხვადასხვა გრამატიკული კატეგორიის ნიშნები: **და-ქალ-ებ-ულ-ი, უ-კაც-ურ-ი, მთ-იან-ი, უ-ტყე-ო, რკო-იან-ი, გა-მო-ღრუ-ტ-ნ-ულ-ი, და-ბრმა-ვ-ებ-ულ-ი, გან-დიდ-ებ-ულ-ი, ორ-ოსან-ი, ოც-და-მე-ათ-ე, ას-იანი, სა-ცერ-ი, გა-და-კეთ-ებ-ულ-ი, გა-და-მ-წვ-არ-ი...**;

3. ახალი რთულფუძიანი სიტყვების საწარმოებლად გამოიყენება აგრეთვე **ძირთა ან მარტივ ფუძეთა გაორკეცება (რედუპლიკაცია) და ძირ-ფუძეთა შერწყმა**. მაგალითად, ძირის უცვლელად, თუ მცირედი ცვლილებით გაორკეცება გამოყენებული შემდეგ სიტყვათა მისაღებად: **ლაქ-ლაქ-ი, ცახ-ცახ-ი, კან-კალ-ი, რახა-რუხ-ი...**; ძირ-ფუძეთა შერწყმის მაგალითებია: **თავ-პირ-ი, ხელ-ფეხ-ი, თოვ-ლ-წვიმ-ა, მესხ-ეთ-ჯავახ-ეთ-ი, კახ-ეთ-ჰერ-ეთ-ი, ტაო-კლარჯ-ეთ-ი...**;

4. ცალკე დგანან ზმნიზედები, ანუ ზმნისართები, რომელთა ნაწილი მიღებულია **აგლუტინაციის წესით, ანუ ძირზე ახალ სიტყვათა მწარმოებელი აფიქსების დამატებით**, ზმნიზედების მეორე ნაწილი კი უაფიქსო ძირებს წარმოადგენენ, რითაც ჰგვანან **იზოლირებული, ანუ ძირისეული (იგივე ამორფული) ტიპის** ენათა უაფიქსო სიტყვებს. მაგალითად, აგლუტინაციის წესითაა ნაწარმოები შემდეგი სიტყვები: **დღე-ს, სა-დამ-ო-ს, წელ-ს // წლ-ეულ-ს, გა-ის-ად, ნელ-ა, სწრაფ-ად...**; უაფიქსო ძირებია სიტყვები: **წინ, ადრე, სულ...**

აფიქსებიან სიტყვებში მარტივი ძირებისა და აფიქსების გამოყოფა ძნელი არ არის.

ამრიგად, ქართულ ენას აქვს უპირატესად აგლუტიციის მახასიათებლები.

თითქმის იგივე თვისებები ახასიათებს **აფხაზურ ენასაც. სხვაობას მხოლოდ** ის ქმნის, რომ არსებით, ზედსართავ, რიცხვით სახელებსა და ნაცვალსახელებს არ დაერთვის ბრუნვის ნიშნები იმ მიზეზის გამო, რომ **აფხაზურ ენას ბრუნვის გრამატიკული კატეგორია არ მოეპოვება**, სამაგიეროდ, აქვს **გრამატიკული კლასის, ზოგადობისა და განსაზღვრულობა-განუსაზღვრელობის გრამატიკული კატეგორიები**, რომლებიც რიცხვის ნიშნებთან ერთად ფორმას უცვლიან ამ ჯგუფის სიტყვებს. ამრიგად, აფხაზური სახელებიც აგლუტინაციური ტიპისაა. ამ ტიპის თვისებები აფხაზურ ენას კარგად აქვს გამოხატული.

არსებითია იმის აღნიშვნა, რომ თუ ქართულ ენას მოეპოვება სახელთა გრამატიკული და სიტყვაწარმოებითი კატეგორიების მაწარმოებელ აფიქსთა დიდი მარაგი, აფხაზური ამ მხრივ ბევრად ღარიბია და შესაბამისი სემანტიკის გადმოსაცემად იყენებს სახელთა და ზმნათა ძირ-ფუძეებს, რომლებიც თავიანთი თავდაპირველი ფუნქციით ჯერაც აქტიურად გამოიყენება ენაში.

მსოფლიოს ენათა მორფოლოგიური კლასიფიკაციის დროს შენიშნულია, რომ მრავალ ენას ახასიათებს უპირატესად ერთი რომელიმე მორფოლოგიური ტიპის თვისებები, მაგრამ იმავე ენებში მკაფიოდ არის გამოკვეთილი ერთი ან მეტი სხვა მორფოლოგიური ტიპის თვისებებიც. ასეა ჩვენს შემთხვევაშიც. კერძოდ:

1. **ქართულ ენაში წამყვანი, უპირატესია აგლუტინაცია**, მაგრამ ფორმაცვლელი მეტყველების ნაწილები – ზმნიზედების დიდი ნაწილი, თანდებულები, კავშირები, ნაწილაკები და შორისდებულები – **განეკუთვნება იზოლირებულ, ანუ ძირისეულ (იგივე ამორფულ) ტიპს**, რაკი მათი უმრავლესობის ფუძეებში აფიქსები არ გვხვდება, ანუ ისინი არ ერთვის სიტყვის ძირს და ამ ჯგუფის სიტყვები ფორმას არასოდეს იცვლიან.

2. ქართულ ენაში ზმნათა ერთი დიდი ჯგუფი **ხმოვანმონაცვლეა**: მათ ძირებში აწმყოს წრის მწკრივებში **ე** ხმოვანი დასტურდება, მაგრამ მეორე სერიის მწკრივებში ამ ხმოვნის ადგილს **ი** ხმოვანი იკავებს. ამ შემთხვევებში დროის, მწკრივისა და ასპექტის გარჩევა სწორედ ამ მორფოლოგიურ პროცესს უკავშირდება. მაგალითად, **ვ-კრეფ** – **ვ-კრიფ**-ე, **ვ-წყავტ** – **ვ-წყავტ**-ე, **ვ-გლეჯ** – **ვ-გლეჯ**-ე... ფუძის შიგნით ბგერათა ცვლილებების გამოყენება გრამატიკული კატეგორიის საწარმოებლად (მოცემულ შემთხვევაში საქმე გვაქვს დროისა და ასპექტის გრამატიკულ კატეგორიებთან) დამახასიათებელია **ფლექსიური** ენებისათვის, ანუ ქართულ ენაში **არსებობს ფლექსიურობის ელემენტებიც**. რაც შეეხება აფხაზურ ენას, მასში ფლექსიურობის ელემენტები გამოვლენილი არ არის.

3. უძველეს ქართულ წერილობით ძეგლებში მე-13 საუკუნის დასაწყისამდე დასტურდება მეტად თავისებური ზმნური ფორმები, რომლებშიც ზმნისწინსა და ძირს შორის ჩართულია მთელი სიტყვები, უმეტესად თითო, ზოგჯერ კი ორ-ორი: ნაცვალსახელი, კავშირები და ნაწილაკები. ასეთ ფორმებს **ტმესი** ეწოდება. მაგალითად, დასტურდება ფორმები: **მოვინმე**-ვიდა „ვიღაც მოვიდა“, **შე-რაჰ**-ვიდა „როცა შევიდა, რომ შევიდა“, **გაცა-წყრა** „გაწყრა კიდეც“, **მო-თუ-ვინმე**-კუდეს „ვინმე თუ მოკვდება“, **მო-ნუ**-ისთვლიან „ნუ მოიწევენ მოსავალს“, **შე-თუმცა**-საძლებელ იყო „თუ შესაძლებელი იყო“ და მრავალი სხვა. ამგვარი ფორმები „ვეფხისტყაოსანშიც“ არის გაბნეული აქა-იქ. მაგალითად, როსტევანის მიერ უცხო მოყმის ნახვის ეპიზოდში წერია:

„მეფე გაკვირდა, **გა-ცა-წყრა**, გული უც მისთვის მწყრომარე;
გაგზავნა მონა თორმეტი მისი წინაშე მდგომარე,
უბრძანა: „ხელთა აიღეთ აბჯარი თქვენ საომარე,
მიდით და აქა მომგვარეთ, ვინ არის იქი მჯდომარე!“

„ვეფხისტყაოსნის“ შემდგომ ტმესი პრაქტიკულად აღარ გვხვდება. იგი ძირითადი მახასიათებელია **ინკორპორაციული ტიპის** ენებისათვის, ქართულში კი ტმესი მხოლოდ არამძირითადი მორფოლოგიური მახასიათებელი იყო.

რაც შეეხება **აფხაზურ ენას**, მასში **ინკორპორაცია**, ანუ ტმესის ტიპის წარმოება მოეპოვება ნებისმიერ ზმნას და ამ დროს ზმნის ფუძეში ჩაერთვის შემდეგი ერთეულები: დროის, ადგილისა და ვითარების, კითხვითობის, უარყოფის, ქართული **„თვის“** თანდებულის შინაარსის გამომხატველი ელემენტები... ასეთი ფორმები იმდენად ხშირია, რომ ამ ენის მორფოლოგიური კლასიფიკაციის დროს უნდა განვაცხადოთ: **აფხაზური არის აგლუტინაციური ტიპის ენა ინკორპორაციის მძლავრი ნიშნებით.**

თ. გ უ ჩ უ ა (ქუთაისი)

ლექსიკურ-გრამატიკულ ოპოზიციათა ნეიტრალიზაცია შესრულებით გამონათქვამებში¹

მე-20 საუკუნის მეორე ნახევარში თეორიამ პერფორმატივების (ანუ შესრულებითი გამონათქვამების) შესახებ ენის ფუნქციონირების საკითხი განსხვავებულად წარმოაჩინა და დაგვანახვა, რომ ენის დანიშნულება ხშირად არა მხოლოდ ასახვა, არამედ მოქმედების ჩადენაცაა.

ტრადიციული ლინგვისტიკური თვალსაზრისით, მოქმედების საპირწონე პერფორმატივები გრამატიკული კატეგორიების ასიმეტრიულობით ხასიათდება და მათი ამოცნობაც სწორედ ამ ნიშნითაა შესაძლებელი. ამ რიგის გამონათქვამებში ნეიტრალიზებულია გრამატიკული ოპოზიციები და მთავარ ღერძს პირველი პირის, მხოლოდობითი რიცხვისა და აქტი-

---

¹ კვლევა განხორციელებულია შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით (PHDF – 21-091).

ური ზმნის ფორმა წარმოადგენს (მაგალითად, *გისურვებ, გთხოვ, გპირდები, გიკრძალავ* და ა. შ.); მსგავსი სიტყვა-ფორმულები ძირითადად სხვადასხვა სამეტყველო რიტუალში დასტურდება და ისეთ შემთხვევებს გულისხმობს, როგორებიცაა: დალოცვა, წყევლა, თხოვნა, დაპირება, აღიარება, გაფრთხილება და სხვა.

ქართულში პერფორმატიული ზმნის პოვნეების მიხედვით, ე. წ. კანონიკური ფორმის შესრულებითი გამონათქვამების გვერდით, დასტურდება შემთხვევები შემდეგი სტრუქტურული თავისებურებებით: 1. პერფორმატიული ზმნა ნაგულისხმევია და ფრაზაც ელიფსურადაა წარმოდგენილი (მაგალითად, დალოცვა: *შენს პირს შაქარი*; დაპირება: *შენი – ხმალი, ჩემი – კისერი*; დაფიცება: *შენ – დედა, მე – შვილი* და ა. შ.) და 2. გამონათქვამში ზმნა არის პოვნეიერი, მაგრამ არა პერფორმატიული (მაგალითად, *ჩემი წყალი გადაგესხას*). ეს უკანასკნელი, თავის მხრივ, ორ შემთხვევას გულისხმობს: ა) როცა ნაგულისხმევია პერფორმატიული ზმნა „გისურვებ“ (მაგალითად, *გისურვებ, რომ ჩემი წყალი გადაგესხას*) და ბ) როცა ნაგულისხმევია მოდალური ელემენტი და ამით ირღვევა პერფორმატივის კანონიკური კონსტრუქცია (მაგალითად, *მინდა, რომ ჩემი წყალი გადაგესხას*). ასეთ შემთხვევებში გამონათქვამს პერფორმატიულობას სძენს ის ილოკუციური ძალა, რომელიც კონტექსტიდან გამომდინარეა ცნობილი.

საინტერესოა, რომ შესრულებით გამონათქვამებში, გრამატიკულ კატეგორიებთან ერთად, ნეიტრალიზაცია გვაქვს ლექსიკის დონეზეც: შემადგენელი კომპონენტები გადატანითი მნიშვნელობითაა წარმოდგენილი და ფრაზის მთლიანი შინაარსი გამოიყვანება ისეთ რიტუალურ მოქმედებებთან კავშირში, რომელიც მოცემული ეთნოსის კულტურაშია პოვნეიერი (მაგალითად, *შენ შემოგველე* – უკავშირდება ე. წ. თავშემოვლის რიტუალს; *შეგიცხვეს ცხვირი* – უკავშირდება ძველ ქართულ სასჯელის ფორმას, ცხვირის მოჭრას და ა. შ.). ჩვენი მიზანია, მოხსენებაში წარმოვადგინოთ რამდენიმე ქართული შესრულებითი გამონათქვამი სტრუქტურული და ანთროპოლინგვისტური თავისებურების ხაზგასმით.

ქ. დათუკიშვილი (თბილისი)

ცალკე მდგომ კითხვით-კუთვნილებით ნაცვალსახელთა ბრუნების თავისებურებანი თანამედროვე ქართულში

ბრუნვის კატეგორია ქართულში, ისევე როგორც სხვა ენებში, ყველაზე მეტ თავისებურებას ნაცვალსახელთა ფორმაწარმოებისას გვიჩვენებს.

კითხვით-კუთვნილებითი ნაცვალსახელების (ვისი, რისი / რისა) ბრუნება დაწვრილებით არის განხილული ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში (ა. შანიძე, ლ. კვაჭაძე, ა. არაბული...), მაგრამ მაინც დგება გარკვეული საკითხები, რომლებზეც აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს და საჭიროა მათი დაზუსტება.

ვისი და **რისი** ნაცვალსახელების ბრუნებისას გამოიყენება ორგვარი ფუძე: ბოლოთანხმოვნისანი (**ვის, რის**) და ბოლოხმოვნისანი (**ვისა, რისა**).

ვისი ნაცვალსახელს ხმოვანფუძიანი ფორმები ეწარმოება მოთხრობითსა და მიცემით ბრუნვებში (*ვისა-მ, რისა-მ, ვისა-ს, რისა-ს*), **რისი** ნაცვალსახელს კი – სახელობითშიც (რისა).

მკვლევრები პარადიგმებში სხვადასხვაგვარად წარმოგვიდგენენ კითხვით-კუთვნილებითი ნაცვალსახელების ფორმებს. ა. შანიძე და ლ. კვაჭაძე გარკვეულ შემთხვევებში ქმნიან სხვადასხვა პარადიგმას ხმოვანფუძიანი და თანხმოვანფუძიანი ვარიანტებისათვის, სხვა შემთხვევებში კი წარმოგვიდგენენ „შერეულ“ პარადიგმას, რომელშიც ზოგ ბრუნვაში გამოყენებულია ბოლოთანხმოვნისანი ფუძე, ზოგში კი – ბოლოხმოვნისანი. ა. არაბულს ერთსა და იმავე პარადიგმაში, მოთხრობითსა და მიცემით ბრუნვებში, წარმოდგენილი აქვს პარალელური ვარიანტები (ვის-მა // ვისა-მ; რის-მა // რისა-მ; ვის-ს(ა) // ვისა-ს; რის-ს(ა) // რისას).

ვფიქრობთ, საჭიროა დამატებითი კვლევა თანამედროვე ქართულ სალიტერატურო ენაში კითხვით-კუთვნილებით ნაცვალსახელთა პარალელური ვარიანტების გამოყენების ზუსტი სურათის დასადგენად. მოხსენებაში განხილული იქნება ეს ფორმები თანამედროვე ქართული ენის მონაცემთა (ქართული ენის კორპუსების მასალის) გათვალისწინებით, აგრეთვე კითხვით და კუთვნილებით ნაცვალსახელებთან მიმართებით.

თ. ვ ა შ ა კ ი ძ ე (თბილისი)

მსაზღვრელ-საზღვრულის ბრუნების ტიპები

თანამედროვე ქართულში

(ატრიბუტული მსაზღვრელი)

თანამედროვე ქართულში ატრიბუტული მსაზღვრელი გადმოიცემა ზედსართავი სახელით ან მიმღობით (**დიდი** სახლი, **პატარა** გოგო, **დედაშვილური** სიყვარული, **გახარებული** ბავშვი...), რიცხვითი სახელითა (**სამი** მეგობარი, **მეთერთმეტე** კლასი...) და ნაცვალსახელით (**ჩვენი** სკოლა, **ეს** გზა, **ზოგი** საკითხი...). ატრიბუტულ მსაზღვრელად დასტურდება აგრეთვე ზომის, საწყაოს, რაიმე ერთეულისა თუ სიმრავლის აღმნიშვნელი სახელები (**ჭიქა** წყალი, **ურემი** შეშა, **ზღვა** ხალხი...), პროფესია-საქმიანობისა თუ წოდება-თანამდებობის გამომხატველი სიტყვები (**პროფესორი** რაზმაძე, **მწერალი** მიხეილ ჯავახიშვილი, **ადვოკატი** გელაშვილი...), გეოგრაფიულ სახელთა თუ სათაურ-სახელწოდებათა დანართები (**აღმოსავლეთი** საქართველო, **დასავლეთი** ევროპა; **ქალაქი** თბილისი, **სოფელი** დიღომი; **რომანი** „დიდოსტატის მარჯვენა“, **კინოფილმი** „დიდი გასეირნება“...) და მიმართვისას გამოყენებული ქართული თუ უცხოური სიტყვები (**ბატონი** ზურაბი, **ქალბატონი** რუსუდანი, **მისტერ** ჰიგინსი, **ლედი** ჰამილტონი...). ამ უკანასკნელს (მიმართვის სიტყვებს) განეკუთვნება აგრეთვე ნათესაური ურთიერთობის აღმნიშვნელი სახელები (**დეიდა** ქეთევანი, **ბიძია** გიორგი...) და სასულიერო პირთა მიმართვისას გამოყენებული სიტყვები (**მამა** პეტრე, **დედა** ეფემია...).

სახელს ქართულში ორი გრამატიკული კატეგორია აქვს – ბრუნვისა და რიცხვის, ამიტომ მსაზღვრელის სინტაქსური მიმართება საზღვრულ წევრთან სწორედ ბრუნვასა და რიცხვში ურთიერთობას გულისხმობს, რისთვისაც, თავის მხრივ, გასათვალისწინებელია:

- ა) ატრიბუტული მსაზღვრელის წყობა პირდაპირია თუ ინვერსიული;
- ბ) ბოლოთანხმოვნია სახელით არის წარმოდგენილი ატრიბუტული მსაზღვრელი თუ ბოლოხმოვნია;
- გ) პრეპოზიციური ატრიბუტული მსაზღვრელი უშუალოდ საზღვრულთან დასტურდება თუ გათიშულია მისგან წინადადების სხვა წევრით;
- დ) რომელი მეტყველების ნაწილით არის გადმოცემული ატრიბუტული მსაზღვრელი (ზედსართავით, რიცხვითით, ნაცვალსახელით თუ არსებითით);
- ე) ებიან მრავლობითშია საზღვრული თუ ნართანიანში.

მოხსენებაში (ზემოთქმულის გათვალისწინებით) წარმოდგენილი იქნება ატრიბუტული მსაზღვრელისა და საზღვრულის ბრუნების ტიპები (თანამედროვე ქართული ენის მონაცემთა მიხედვით).

მ. თ ე თ რ ა ძ ე (თბილისი)

ე. წ. ქართული „გადიების ენის“ კვლევისათვის

ე. წ. „გადიების ენა“ (ფოჩხუა, 1974: 207), *resp.* საბავშვო ლექსიკა შეიძლება მივაკუთვნოთ ჟარგონს, რომელიც გამოირჩევა ლექსიკის შეზღუდული რაოდენობითა და თემატიკით. ლექსიკა შინაარსობრივად, რა თქმა უნდა, უკავშირდება იმ გარემოს, რომელშიც ბავშვი მეტყველებას იწყებს და შედგება პირველი რეგისტრის სიტყვებისაგან.

სპეციალიზებულ საბავშვო ლექსიკას შეიძლება ჰქონდეს სამი წყარო: 1. საკუთრივ ბავშვის მეტყველება, 2. ძირითადი (ზრდასრულთა) ლექსიკის ბავშვის მიერ წარმოებული ფორმები და 3. სიტყვები, რომლებიც მხოლოდ კონკრეტული ოჯახში გამოიყენება მცირეწლოვან ბავშვებთან ურთიერთობისას (ჩირიკვა, 1992: 172).

ქართული საბავშვო (ბავშვისადმი მიმართული) ენა ნაკლებად არის შესწავლილი. ფონოლოგიურ თავისებურებათა განხილვისას ვ. ჩირიკვა, სხვა კავკასიური ენების მასალასთან ერთად, მოიხმობს ქართულის მონაცემებსაც. ლექსიკის ცალკეული ნიმუშები შესულია ქველში და მითითებული აქვს განმარტება „ბავშვის ენა“.

ჩვენ მოვიძიეთ სხვადასხვა ლექსიკონში გაბნეული საბავშვო ლექსიკა, ასევე გამოკითხვის შედეგად შევკრიბეთ ისეთი სიტყვები და ფრაზები, რომლებიც გამოცემულ ლექსიკონებში არ გვხვდება.

შეკრებილი მასალა გაანალიზებულია რამდენიმე თვალსაზრისით:

დანიშნულების მიხედვით, ლექსიკა ნაწილდება შემდეგ ჯგუფებად:

1. სიტყვები, რომლებიც უკავშირდება ბავშვის ყოველდღიურ რუტინას: ჭამა, ძილი, სასეირნოდ, გარეთ გასვლა;
2. გაფრთხილება-აკრძალვის ლექსიკა;
3. პირველი სიტყვები (ცხოველების სახელები, საჭმლის სახელები);
4. მოსაფერებელი ფორმულები და სიტყვები. თითოეული თემატური ჯგუფი, თავის მხრივ, შეიძლება შედგებოდეს ქვეჯგუფებისაგან.

ლექსიკის დიდი ნაწილი ხმაბაძვითი სიტყვებია (პიპია – მანქანა, მუუ – ძროხა); გვხვდება ასევე ფონოლოგიურად და მორფოლოგიურად გამარტივებული ფორმები: სიტყვათა გამარტივების მიზნით მიმართავენ ბგერათა დაკარგვას (წყალი > წალი, ბურთი > ბუთი), ასიმილაციას (ფეხი > ფეფი), ფუძეთა გაორკვევას (ჭუპა-ჭუპა, ფუ-ფუ-ა, ნამუ-ნამუ, კვეკვერა...).

თუმცა სიაში ისეთი ფორმებიც დასტურდება, რომლებსაც ისტორიულად შეიძლება სხვა მნიშვნელობა ჰქონდა და დღეს, ძირითადად, ბავშვისადმი მიმართულ მეტყველებაში გამოიყენება, მაგალითად, **ფიას**

სულხან-საბა განმარტავს ამგვარად: „უძუძურის ჩჩვილის შეჭამადი“. დღეს კი **ფია** ბავშვის ნებისმიერ ძირითად საჭმელს ეწოდება, გვხვდება კომპოზიციაც – **რძეფია; აჩუ** სულხან-საბასთან განმარტებულია, როგორც „ცხენთ შერისხვა“, საბავშვო ენაში კი ცხენს ნიშნავს.

ფუძეთა აგებულების თვალსაზრისით, ქართული სპეციალიზებული საბავშვო ლექსიკაც მიჰყვება ამ ჯგუფის ლექსიკის ყველაზე გავრცელებულ ტიპს – CVCV, თუმცა ასევე ხშირია CV ერთმარცვლიანი სიტყვები, რომლებიც ფორმდება -ა სუფიქსით. სავარაუდებელია, რომ -ა აქ მახვილის ადგილია და ემსახურება კნინობითობის გამოხატვას, რაც, ზოგადად, სხვადასხვა ენაში ამ ტიპის ლექსიკის სიტყვაწარმოების დამახასიათებელი თვისება უნდა იყოს.

კნინობითობა გამოიხატება ასევე კანონიკური კნინობითი სუფიქსების დართვით: -უკ-ა, უც-ა (ფაფუკა < ფაფა, ფეფუცა < ფეხი); ამასთან, შეინიშნება ერთი ნიშანდობლივი ფორმაწარმოება – კნინობითობის ელფერის მისაცემად -ებ მრავლობითის სუფიქსის გამოყენება, რაც ემთხვევა *pluralis poeticus*-ის ერთ-ერთ ძირითად ფუნქციას (ტრონსკი 1983).

მოხსენებაში წარმოდგენილი იქნება ქართული საბავშვო ლექსიკის ფონოლოგიური, მორფოლოგიური, სინტაქსური და სემანტიკური თავისებურებანი.

დ. კ ა კ ა შ ვ ი ლ ი (თბილისი)

ქართულ-ნახური ლექსიკური შეხვედრები¹

ქართულ-ნახური ენობრივი ურთიერთობების კვლევას არაერთმა ენათმეცნიერმა დაუთმო ყურადღება. ამავე თემას ეძღვნებოდა ჩვენ მიერ გასული წლის საინსტიტუტო სესიაზე წაკითხული მოხსენება, თუმცა, მისი მასშტაბურობიდან გამომდინარე, საკითხი კვლავაც აქტუალურია.

მოხსენებაში განხილული იქნება, ერთი მხრივ, ქართული ენიდან, უმეტესად აღმოსავლური დიალექტებიდან წოვათუშურში შესული ლექსიკური ერთეულები, მეორე მხრივ კი, ნახური ენებიდან მთის დიალექტებში ნასესხები სიტყვები.

---

¹ კვლევა განხორციელდა შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით (კავკასიურ-ქართული ლექსიკონები. II №FR-18-3659).

რამდენადაც წოვათუშურ ენას აქტიური ურთიერთობა უხდებოდა როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს მთის დიალექტებთან, ისე კახურთან და სალიტერატურო ენასთან, ამიტომ ხშირად ვლინდება მასში სწორედ ამ გზით სხვადასხვა პერიოდში შესული სიტყვები:

წოვათ. **ბულაყ** – ჭა; თუშ. **ბულაყ**; იმავე მნიშვნელობით დასტურდება **ბულაყი** კახურსა და ფერეიდნულშიც.

წოვათ. **გუჯაბი** – ხბოს ან ბატკნის კუჭი; ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის მიხედვით, **გუჯაბი** არის საკლავის შიგნეულობა, ფაშვანაწლავები. აგრეთვე, გადატანითი მნიშვნელობით, იგი აღნიშნავს მოდგმას, ჯილაგს, ჯიშს. ამასვე შეიძლება დავუკავშიროთ ხევსურულ დიალექტში სახეცვლილი მნიშვნელობით დადასტურებული **გუჯაბი** – თივის ზვინი, რომელიც შუა წელზე არის გამობერილი.

წოვათუშური **ბაჩადო^ნ** – პატარა ცხენი – ჰიბრიდული კომპოზიტი ჩანს. პირველი ნაწილი – *ბაჩა* – ქართულიდან შეთვისებული უნდა იყოს, *დო^ნ* კი წოვათუშურია და ცხენს ნიშნავს. მოცემული ფუძე სხვადასხვა ფორმით უმთავრესად აღმოსავლეთ საქართველოს დიალექტებში დასტურდება. **ბაჩა** პატარა ტანის საქონელს ნიშნავს, ბაჩანა კი პატარა ტანის კაცს. დასავლური დიალექტებიდან მოცემული ფუძე დასტურდება ლეჩხუმურში (**ბაჩაკი** – პატარა ტანის ძროხა).

წოვათ. **ბაყლაყ** – ნორჩი ხე. თუშურ ლექსიკონში **ბაყლაყ** განმარტებულია, როგორც სუსტად განვითარებული ხემცენარე. ხევსურულში **ბაყალიკა** ნორჩი ფიჭვის ხეს აღნიშნავს. საბას ლექსიკონშიც **ბაყილა**, **ბაყილო** იმავე სემანტიკის მატარებელია „ახალი ნორჩი ხილის ხე“. აღნიშნული ფუძე დასტურდება მთიულურ-გუდამაყრულშიც: **ბაყილა** – ნორჩი ხე.

არაიშვიათია მთის დიალექტებში ნახური ენებიდან შესული ლექსიკური ერთეულები. ასეთი უნდა იყოს თუშურში წარმოდგენილი **ბატრაბ** – ქვედა ტუჩი, უმეტესად ცხოველზე ითქმის, შედარებისას ადამიანზეც. წოვათუშურში **ბატრ** ტუჩს ნიშნავს, წარმოდგენილია კომპოზიტებშიც: **ბატრ-ბაქი** – ცხვირ-პირი, ზმნურ ფუძეში ბატრბატრ-დ-არ – ტუჩების აპრუწვა და სხვ. ჩეჩნურ-ინგუშურში იმავე მნიშვნელობით გვაქვს **ბართ** ფუძე.

მოხსენებაში წარმოდგენილი იქნება ჩვენს ხელთ არსებული სრული მასალა, ყურადღება გამახვილებული იქნება მათ სტრუქტურულ და სემანტიკურ მახასიათებლებზე.

ინტერფიქსი და მისი როლი გრამატიკალიზაციის პროცესში

ინტერფიქსი ანუ შუასართი წარმოადგენს სიტყვათმწარმოებელ აფიქსს, რომელიც ერთმანეთთან აკავშირებს ორ ძირს რთული სიტყვის საწარმოებლად. ქართულში ინტერფიქსი გვხვდება ხმაბაძვითი ძირებისაგან შედგენილ ხმოვანმონაცვლე (აბლაუტურ) რედუპლიკაციებში, რომელთაც ბუნებრივად აქვთ თხზული სიტყვის სტრუქტურა. ასეთია, მაგალითად, რაკ-ა-რუკ-ი, სადაც რაკ- ბაზისური ფორმაა, -ა- არის ინტერფიქსი, რუკ- – რედუპლიკანტი, ხოლო -ი – სახელობითი ბრუნვის ნიშანი, რომელიც მთლიან კონსტრუქციას დაერთვის (იმავე სტრუქტურულ ურთიერთობებს ვხედავთ ფორმაში რაკ-ი-რუკ-ი, სადაც -ი- არის ინტერფიქსი).

აღნიშნული მიმართებები შეიძლება შემდეგნაირად გამოისახოს: $[[x][y]]$ ასახავს თხზვას, ხოლო $[[x]y]$ – წარმოქმნას; შესაბამისად, $[[x][y]]$ -NOM ასახავს სრული რედუპლიკაციის შედეგად მიღებულ ხმაბაძვით კომპოზიტებს (მაგალითად, რაკრაკი), სადაც $[x]$ არის რაკ, $[y]$ არის რაკ, ხოლო NOM არის -ი (სახელობითი ბრუნვის ნიშანი). რაც შეეხება ჩვენთვის საინტერესო ფორმებში არსებულ ურთიერთობებს, მათ ასახავს ფორმულა $[[x]z[y]]$ -NOM, სადაც $[x]$ არის რაკ, $[y]$ – რუკ, z არის -ა- ანუ ინტერფიქსი; $[[x]z[y]]$ არის რაკარუკ-, ხოლო $[[x]z[y]]$ -NOM არის რაკარუკ-ი. ფორმულის კომპონენტების ფუნქციური გადანაწილება შემდეგია: $[x]$ – ბაზისური ფორმა, z – ინტერფიქსი, $[y]$ – რედუპლიკანტი; მათი კომბინირების შედეგად მიღებული საბოლოო პროდუქტი ($[[x]z[y]]$) კი წარმოადგენს რედუპლიკაცივს. სავალდებულოდ მიგვაჩნია კიდევ ერთი, დამატებითი წესის კონსტატირება: თუ $[x]$ და $[y]$ აბსოლუტურად იდენტურია სემანტიკურად (მაგალითად, $x =$ რაკ, $y =$ რაკ), მაშინ z არ დაჩნდება; თუ $[y]$ წარმოადგენს $[x]$ -ის აბლაუტურ სახეცვლილებას (მაგალითად, $x =$ რაკ, $y =$ რუკ), მაშინ z დაჩნდება როგორც ამ ფუძეების შემაერთებელი ელემენტი (ქართულში ესენია -ა- / -ი-).

აქ მიმდინარე პროცესების სრული სურათის წარმოსაჩენად უნდა განვიხილოთ არა მარტო მათში შემავალი ყველა კომპონენტი, არამედ მათთან დაკავშირებული ყველა ფორმა; ეს იმისათვისაა საჭირო, რომ უკეთ დავინახოთ ინტერფიქსის როლი ჩვენთვის საინტერესო ფორმების ჩამოყალიბებაში. ჩვენი აზრით, ვინაიდან რაკ-, ლაჟ-, ბაზ- და მისთანა ერთეულები ოდენ ონომატოპებს (ხმაბაძვით ძირებს) წარმოადგენენ, მათგან ნაწარმოები ერთეულების გრამატიკალიზაციის პროცესი ნაირგვარად მი-

მდინარეობდა და, შესაბამისად, შედეგებიც ნაირგვარია. ერთ-ერთი ასეთი პროცესის შედეგს წარმოადგენს ჩვენ მიერ ნახსენები აბლაუტური ხმაბაძ-ვითი რედუპლიკაცია, რომლის კონსტრუქციაში თავისი ადგილი უჭირავს ინტერფიქსს (ა/ი).

აბლაუტური ხმაბაძვითი რედუპლიკაციის პროცესი რამდენიმე ეტაპისაგან შედგება და მასში თავის კუთვნილ ადგილს იკავებს შუასართი:

1. მარცვლოვანი შაბლონი სრულად გაორკვედება და ეს ელემენტი, როგორც რედუპლიკანტი, დაერთვის საბაზისო ფორმას; შესაბამისად, გვაქვს: $C_aC > C_aC.C_aC$; მაგ., *ბახ.ბახ, ლაწ.ლაწ, რაკ.რაკ ...*

2. აბლაუტით მოტივირებული ხმოვანთცვლილება (*აუ*) ხდება რედუპლიკანტში; შესაბამისად გვაქვს: $C_aC.C_aC > C_aC.C_uC$; მაგ., *ბახ.ბახ > ბახ.ბუბ, ლაწ.ლაწ > ლაწ.ლუწ, რაკ.რაკ > რაკ.რუკ ...*

3. გრამატიკალიზაციის პროცესი დაგვირგვინდება აფიქსაციის მეშვეობით: ფონოტაქტიკის თვალსაზრისით, *-ი* და *-ა* მოქმედებს, როგორც ეპენტეზური სეგმენტები, ხოლო, მორფოლოგიის თვალსაზრისით, ისინი ასრულებენ ინტერფიქსის როლს საბაზისო ფორმასა და რედუპლიკანტს შორის; შესაბამისად, გვაქვს: $C_aC.LINK.C_uC$; მაგ., *ბახ-ი-ბუბ-ი* ან *ბახ-ა-ბუბ-ი*, *ლაწ-ი-ლუწ-ი* ან *ლაწ-ა-ლუწ-ი*, *რაკ-ი-რუკ-ი* ან *რაკ-ა-რუკ-ი...*

ეს მოდელი თვალსაჩინოდ წარმოაჩენს შუასართის როლს ხმაბაძვითი ძირების გრამატიკალიზაციის პროცესში.

მ. ლ ა ბ ა რ ტ ყ ა ვ ა (თბილისი)

I და II პირის ნაცვალსახელებთან ცალკე მდგომ თანდებულთა გამოყენებისათვის

ქართულ სალიტერატურო ენაში, გარდა იმ თანდებულებისა, რომლებიც სახელის ბრუნვის ფორმას შეუერთდნენ და, ჩვეულებრივ, ერთმარცვლიანებია (*-ვით, -თან, -ზე, -ში...*), მოიპოვება ისეთი თანდებულებიც, რომლებიც ორმარცვლიანებია და არ უერთდებიან ბრუნვის ფორმას. მათ ცალკე მდგომ თანდებულებს უწოდებენ. ისინი დამოუკიდებელ სიტყვებად იწერება და ენაში ძირითადად ზმნიზედებად გამოიყენება. „სახელის ბრუნვის ფორმას შეერთებული ერთმარცვლიანი თანდებულებისგან დასახელებული თანდებულები და ზმნისართები ერთგვარად განსხვავდებიან. მიუხედავად იმისა, რომ პირველები შედარებით ცოტაა, რამდენიმე ბრუნვაზე არიან განაწილებული. დაერთვიან მიცემითს, მი-

მართულებითს, ნათესაობითს, მოქმედებითს ბრუნვებს. ცალკე მდგომი თანდებულები და განსაკუთრებით საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ზმნისართები კი – ყველანი ერთსა და იმავე ბრუნვას დაერთვიან: ნათესაობითსა და მიცემითს ერთდროულად ან მხოლოდ ნათესაობითს...“ (ნორმები).

ასეთი ცალკე მდგომი თანდებულები და ზმნისართებია: **მიერ, მიმართ (მიმართ), გამო, გარდა, მაგიერ, ნაცვლად, შესახებ, ქვეშ, ქვევით, ირგვლივ, ახლოს, გვერდით, გასწვრივ, მარჯვნივ, მარცხნივ, პირას, წინაარმდეგ, მოშორებით, შუა, შორის, ზევით** და სხვა.

„ნათესაობითი ბრუნვის თანდებულთა უმეტესობა შეიძლება შეგვხვდეს I და II პირის ნაცვალსახელებთან: **ჩემ, ჩვენ, შენ, თქვენ**. ყველა შემთხვევაში ნაცვალსახელი წარმოდგენილი იქნება ბრუნვის ნიშნის გარეშე: **ჩემ გარდა, შენ შესახებ, ჩვენ გამო, თქვენ შემდეგ, ჩემ მიერ, თქვენ უკან, ჩვენ შორის...**“ (ავთ. არაბული)

თანამედროვე ქართულ ენაში, რადიო-ტელევიზიისა და პრესის ენაში, მწერლობაში ზემოთქმული წესიდან გადახვევის მრავალი შემთხვევა გვხვდება. I და II პირის ნაცვალსახელები ცალკე მდგომ თანდებულებთან დასტურდება როგორც უსანო, ისე სანიანი ფორმები.

მაგალითად, **ჩვენს მიმართ//ჩვენ მიმართ**: „შობა არის ღმერთის ყველაზე დიდი სიყვარულის ნიშანი **ჩვენს მიმართ**“ (tavisupleba.org), შდრ.: „...გენერალური მდივნის მოხსენებაში **ჩვენ მიმართ** შენიშვნები და მოთხოვნები არ არის“ (tavisupleba.org). **შენს წინ//შენ წინ**: „...შენ მარტო იყავი ამ წვევარამსა და უკუნეთში, **შენს წინ** კი უზარმაზარი, გაშუქებული ზღვა ავად შრიალებდა“ (გ. დოჩანაშვილი), შდრ.: „**შენ წინ** გადახსნილან აწ ჩვენი გულები“ (გრ. რობაქიძე). **თქვენს უკან//თქვენ უკან**: „მილანში“ **თქვენს უკან** პირლო, ზეედორფი, რუი კომტა და კაკა თამაშობენ“ („ხვალინდელი დღე“: 2005), შდრ.: „**თქვენ უკან** დიდი ძალა დგას და ვერავინ მოგერევათ?“ („ახალი თაობა“: 2006). **ჩემს ირგვლივ //ჩემ ირგვლივ**: „**ჩემს ირგვლივ** და ჩემს გამო შეიქმნა დავა-კამათი“ (ლ. გოთუა), შდრ.: „აქ, **ჩემ ირგვლივ**, არავინაა ისეთი, ჩემი რომ ესმოდეს...“ (გ. დოჩანაშვილი) და მრავალი სხვა.

საანალიზო მასალის მიხედვით, სტატისტიკურად, **სანიანი** ფორმები (**ჩემს ირგვლივ, შენს მიერ, ჩვენს მარჯვნივ, თქვენს გასწვრივ...**) სჭარბობენ **უსანო** ფორმებს (**ჩემ ირგვლივ, შენ მიერ, ჩვენ მარჯვნივ, თქვენ გასწვრივ...**), რაც განსაკუთრებით თვალში საცემია თანამედროვე ქართულ მწერლობაში.

ისმის კითხვა: როგორ წარმოვადგინოთ I და II პირის ნაცვალსახელები ცალკე მდგომ თანდებულებთან?

მოხსენებაში ვრცლად იქნება მსჯელობა ცალკე მდგომ თანდებულ-ზმნისართთა I და II პირის ნაცვალსახელებთან გამოყენების შემთხვევებზე.

რ. ლ ო ლ უ ა (თბილისი)

კლასის გრამატიკული კატეგორიის ექსპონენტთა რეკონსტრუქციისათვის ლეზგიურ ენებში

გრამატიკული კლას-კატეგორია მოქმედია შვიდ ლეზგიურ ენაში; ესენია: თაბასარანული, წახური, რუთულური, არჩიბული, კრიწული, ბუდუხური, ხინალულური. ამათგან, თაბასარანულში ორკლასიანი სისტემა დასტურდება, რომელიც გონიერისა და არაგონიერის (ადამიანისა და ნივთის) დაპირისპირებას ეფუძნება, ხოლო წახურში, რუთულურში, არჩიბულში, კრიწულში, ბუდუხურსა და ხინალულურში ოთხკლასიანი სისტემაა, რომლებშიც პირველი კლასი – მამაკაცსა და მასთან დაკავშირებულ სახელებს მოიცავს, მეორე – ქალსა და მასთან დაკავშირებულ სახელებს, მესამეში – როგორც წესი, არაგონიერი ცოცხალი არსებები შედის და ზოგიერთი არაცოცხალი (ნივთები, მოვლენები, ცნებები), ხოლო მეოთხეში – ის ნივთები, მოვლენები და ცნებები (იშვიათად – ცოცხალი არსებებიც), რომელიც მესამე კლასში არ შედის.

ლეზგიური ენები კლასის ნიშანთა მრავალფეროვნებით გამოირჩევა, რაც ართულებს არქექტიპების გამოვლენას. აქედან გამომდინარე, კლასის კატეგორიის ამოსავალი სისტემის აღდგენისათვის უპირველეს მნიშვნელობას იძენს არქექტიპების რეკონსტრუქცია თითოეული ლეზგიური ენისათვის. ვფიქრობთ, რომ ლეზგიურ ენებში შემდეგი კლასის ნიშნები აღდგება:

	მხ. რიცხვი				მრ. რიცხვი	
	I კლ.	II კლ.	III კლ.	IV კლ.	I-II კლ.	III-IV კლ.
არჩ.	ჟ	დ, რ	ბ	*დ	ბ	*დ
რუთ.	ჟ	რ, მ	ბ, ჟ	დ, რ, მ	ბ, *ჟ	*დ, *რ, მ
წახ.	ჟ	რ, მ	ბ, ჟ	დ, რ, მ	ბ, ჟ	დ, *რ, მ
კრიწ.	ჟ	რ	ბ, ჟ	დ, რ, მ	ბ, *ჟ	დ, *რ, მ
ბუდ.	*ჟ	რ	ბ, ჟ	დ, რ, მ	ბ, *ჟ	დ, *რ, *მ
ხინ.	*ჟ	რ	ბ, ჟ	*დ, მ	ბ, ჟ	*დ, მ
თაბ.	*ჟ	რ	ბ, ჟ	*დ, რ, მ	*ბ, *ჟ	*დ, *რ, *მ
აღ.	*ჟ	რ	ბ, ჟ	დ, რ, მ	*ბ, *ჟ	*დ, *რ, *მ
ლეზგ.	*ჟ	რ	ბ, ჟ	დ, რ, მ	*ბ, *ჟ	*დ, *რ, *მ
უდ.	გ (< ჟ)	*რ	ბ	დ	*ბ	*დ
კ.-აღბ.	გ (< ჟ)	*რ	ბ	დ	*ბ	*დ

საერთოლენგიურ დონეზე უეჭველად რეკონსტრუირდება ოთხ-კლასიანი სისტემა. ეს იმით დასტურდება, რომ ექვს ლენგიურ ენაში, როგორც უკვე აღინიშნა, ოთხ-ოთხი გრამატიკული კლასი გვაქვს. ორკლასიანი სისტემა თაბასარანულში, ისევე როგორც გრამატიკული კლასების მოშლა ლენგიურში, აღულურსა და უდიურში – ინოვაციას წარმოადგენს. საყურადღებოა, რომ გრამატიკული კლას-კატეგორია მოქმედია სამ ერთეულში იმ ოთხიდან, რომელიც საერთოლენგიური წინარეენის დაშლის შედეგად წარმოიქმნა (სამურული ენები, არჩიბული, ხინალულური). კლას-კატეგორიის არსებობა სავარაუდოა მეოთხე ერთეულისათვის (უდიურისა და კავკასიის ალბანურის წინარეენა), მით უფრო, რომ კავკასიის ალბანურში დასტურდება ნაცვალსახელური წარმოშობის კლასიფიკატორთა სერია.

ამრიგად, საერთოლენგიურისათვის ვვარაუდობთ შემდეგ სისტემას:

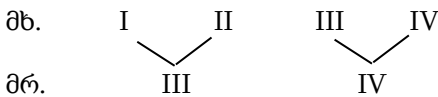
I კლასი: *ჟ – რუთ. ჟ > **ი/თ**: წახ. ჟ > **ი/თ**: კრიწ. **თ/ი** (< *ჟ): ბუდ. **თ** (< *ჟ): ხინ. **თ/ი** (< *ჟ): არჩ. ჟ > **უ, ა, თ**.

II კლასი: *რ – რუთ. რ > **ი/ლ/თ**: წახ. რ > **ი/თ**: კრიწ. რ > **თ**: ბუდ. რ > **ლ/თ**: ხინ. რ: არჩ. რ.

III კლასი: *ზ – რუთ. ზ/ჟ (> **ი/თ**): წახ. ზ/ჟ (> **თ**): კრიწ. ზ (> **ფ, პ**)/ჟ (> **თ**): ბუდ. ზ (> **ფ/თ**): ხინ. ზ (> **ფ**)/ჟ (> **ფ, თ**): არჩ. ზ.

IV კლასი: *დ – რუთ. დ (> **ტ/თ**): წახ. დ (> **თ**): კრიწ. დ (> **თ/ტ/ჯ/თ**): ბუდ. დ (> **თ/თ**): ხინ. **თ** (< *დ): არჩ. **თ/ტ/თ** (< *დ).

კლასის ნიშნებით მრავლობითობა გამოიხატება ატრიბუტულ სახელებში, ზმნასა და ნაზმნარ სახელებში. როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაში ივარაუდება, ოთხკლასიანი სისტემებში თავდაპირველად უნდა მომხდარიყო ნივთთა (III, IV) კლასის ნიშანთა განზოგადება და გამოყენება მრავლობითობის აღსანიშნავად. სავარაუდო სისტემა შეიძლება ასეთი სქემის სახით წარმოვადგინოთ:

ეს სისტემა დღეს მეტ-ნაკლებად ყველა ლენგიურ ენაშია დაცული. აქედან გამომდინარე, უპირატესობას ვანიჭებთ საერთოლენგიურისათვის სწორედ ასეთი სისტემის რეკონსტრუქციას, რომელიც მრავლობითი რიცხვის გადმოსაცემად იყენებს III და IV კლასის ფორმანტებს. შესაბამისად, კლასის ნიშნებად მრავლობითში გვესახება *ზ – I და II კლასისთვის და *დ – III და IV კლასისთვის.

სამეცნიერო ლიტერატურაში იყო ცდა საერთოლენგიურისათვის კლასის ნიშანთა არა ერთი, არამედ ორი სერიის პოსტულირებისა. მ. ალექსევეის აზრით, საერთოლენგიურში აღდგება კლასის ფორმანტთა „ძლიერი“ და „სუსტი“ სერიები. ვერ ვხედავთ საფუძველს, რომ საერთოლენგიურში კლასის ნიშანთა ორი სერია აღვადგინოთ.

თ. ლომთაძე, ც. ჯანჯღავა (თბილისი)

ბრუნების ზოგი თავისებურებისათვის ქართულში

(ებრაელთა მეტყველების მიხედვით)

თანამედროვე ქართულ ტრადიციულ გრამატიკებში 7 ბრუნვას გამოყოფენ, რომლებსაც თავიანთი ნიშნები აქვთ. ეს ნიშნები განსხვავდებიან ფუძის დაბოლოების მიხედვით. მაგალითად, სახელობით ბრუნვაში ყველა თანხმოვანფუძიანი სახელი დაირთავს ნიშან -ი -ს. ხმოვანფუძიანი სახელები ბრუნვის ნიშანს სალიტერატურო ქართულში არ დაირთავენ, დიალექტებში შეიძლება დაირთონ. მაგალითად, სალიტერატურო ქართულში გვაქვს: ხე, ქვა, ხბო, კუ და ა. შ. დიალექტებში დასტურდება ასევე ხეი, ქვაი, ხბოი, კუი ფორმები. რაც შეეხება -ი -ზე დასრულებულ სახელებს, ისინი სხვაობას არ გვიჩვენებენ. იგივე შეიძლება ვთქვათ საკუთარი სახელების შესახებ.

ებრაელები საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეში მოსახლეობდნენ და მათი მეტყველება ემყარებოდა იმ კუთხის მეტყველებას, სადაც ცხოვრობდნენ, თუმცა, რასაკვირველია, არსებობდა თავისებურებებიც. ერთ-ერთი ამგვარია სახელობით ბრუნვაში ხმოვანფუძიან საზოგადო და საკუთარ სახელებზე -ი ნიშნის დართვა. განსხვავებას გვაძლევს ის, რომ ეს -ი გვხვდება ყველა კუთხის ებრაელებთან, განურჩევლად იმისა, მათს დიალექტში დასტურდება ხმოვანფუძიანებთან -ი თუ არა. მაგალითად, ქართლში მცხოვრები ებრაელებისათვის დამახასიათებელი უნდა ყოფილიყო „ბიცოლაი“, „ნათელაი“ ფორმები, მაგრამ აღნიშნული ფორმა არ იყო მოსალოდნელი რაჭველ, ლეჩხუმელ ან ქუთაისელ ებრაელებთან, თუმცა დასტურდება. რა კვალიფიკაცია შეიძლება მიენიჭოს -ი-ს ასეთ შემთხვევაში: არის ის საერთოებრაული ნიშანი? ანუ ებრაული ეთნოდიალექტისათვის დამახასიათებელი?

შესაძლოა ეს იყოს მიგრაციული დიალექტიზმის ნიშანი. ცნობილია, რომ ებრაელები თავდაპირველად აღმოსავლეთ საქართველოში ცხოვრობდნენ და აქედან უნდა დაწყებულიყო მათი მიგრაციები დასავლეთში. ამიტომ ხონში, ვანში, ზესტაფონში, საჩხერესა თუ ჭიათურაში მცხოვრები ებრაელები მას ადვილად შეინარჩუნებდნენ, რადგან ეს მოვლენა მათ დიალექტსაც ახასიათებდა. რაც შეეხება რაჭველ, ლეჩხუმელ და ქუთაისელ ებრაელებს, მათ მეტყველებაში ის შეიძლება შეფასდეს, როგორც მიგრაციული დიალექტური ფორმა, რომელიც შეინარჩუნეს ენობრივი იდენტობისათვის. აქედან გამომდინარე, ეს მოვლენა შეიძლება ჩაითვალოს საერთოებრაულ მოვლენად.

ანალოგიურად საერთოებრაულ მოვლენად უნდა ჩაითვალოს მიცემითი (და ზოგჯერ ნათესაობითი) ბრუნვის ნიშნის **-ს**-ს დაკარგვა, რომელიც ასევე ყველა კუთხის ებრაელებს ახასიათებთ: „მირ გდია“, „მეზობელ ვეტყვი“, „ბატი ყალია“ და სხვა. აქაც დიალექტური პროცესის უნიფიცირებაზეა საუბარი.

აქვე აუცილებელია მივუთითოთ მეორე პროცესზეც. დიალექტებში საკუთარი სახელები უმეტეს შემთხვევაში დაირთავს **-თ** ან **-ი** დაბოლოებას. მაგალითად: „ლევანი, მოდი რა ახლოს“; „ეთერო, ძალიან ლამაზი ხარ“ და ა. შ. ებრაელებთან ამ შემთხვევაში დასტურდება სალიტერატურო ქართულის მსგავსი მდგომარეობა: საკუთარი სახელი უმეტესად ფუძის სახითაა წარმოდგენილი. მაგალითად: „აბრაამ, მოიხედე ერთი“, „შიმშონ, როდის ჩამოხვედი?“ და სხვა. ანუ ერთ შემთხვევაში დიალექტური ფორმის უნიფიცირება ხდება, ხოლო მეორე შემთხვევაში – სალიტერატუროსი.

უფრო მეტიც, ხშირად სახელობით ბრუნვაშიც ჩამოცილებული აქვთ ნიშანი **-ი**, „ბაბუაჩემი რაბი ისააკ იყო.“

ამდენად, ბრუნების პარადიგმა ებრაელებთან შეიძლება შემდეგნაირად წარმოვადგინოთ (თანხმოვანფუძიანი და ხმოვანფუძიანი):

- სახელობითი **-ი**, **0**; **-ი**
- მოთხრობითი **-მ**; **-მა**
- მიცემითი **-0**, **-ს**; **-ს**
- ნათესაობითი **-ი**; **ის**; **- სი**
- მოქმედებითი **-ით**; **-თი**
- ვითარებითი **-ად**; **-დ**
- წოდებითი **-0**, **-ო**, **-ვ**.

მ. ლ ო მ ი ა, რ. ქ უ რ დ ა ძ ე, ქ. მ ა რ გ ი ა ნ ი,
ნ. ჭ უ მ ბ უ რ ი ძ ე (თბილისი)

არ და მისი ფარდი ნაწილაკები ზმნურ ფორმებთან ქართველურ ენებში: სემანტიკური დიფერენციაციის საკითხი

ქართულ ენაში არ ნაწილაკი პრევერბალური უარყოფის შემადგენელი კომპონენტია. მას მეგრულში **ვა**, ლაზურში **ვა/ვარ** ნაწილაკები შეეფარდება. რაც შეეხება სვანურს, ეს ენა გამოირჩევა უარყოფით ნაწილაკთა სიმრავლით, რომლებიც ერთმანეთისგან არა მხოლოდ დიალექტურად, არამედ ნიუანსობრივად და გარკვეულწილად ფუნქციურადაც განსხვავ-

დება; ქართულად მათი დიდი ნაწილი „არ(ა)“-დ გადმოდის, თუმცა მათი გამოყენების არეალი როგორც კონტექსტუალურად, ასევე მწკრივებთან შეფარდების თვალსაზრისით განსხვავებულია. ქართულში, მეგრულსა და ლაზურში არ და მისი ფარდი ნაწილაკების დისტრიბუცია ზმნასთან მიმართებით ერთგვაროვანია, რაც იმას ნიშნავს, რომ ზემოჩამოთვლილი ნაწილაკები ყველა მწკრივის ფორმას ეგუება (ყველა მწკრივის ფორმასთან დასტურდება); სვანურში კი ერთ-ერთი ნაწილაკი **დემის**, რომელიც ქართულად (ისევე, როგორც დანარჩენები) „არა“-დ ითარგმნება, ამ მხრივ შეზღუდულია: **ის გამოკვეთილად კატეგორიულობას გამოხატავს და ვერ ეფარდება მეორე და მესამე სერიების მწკრივებს.**

ცნობილია, რომ **არ** ნაწილაკის ძირითადი ფუნქცია **მარტივი (კატეგორიული) უარყოფის** გამოხატვაა, თუმცა I თურმეობითის ზმნურ ფორმებთან **არ** ნაწილაკი ნეიტრალურ უარყოფას გამოხატავს, რაც უფრო **შესაძლებლობის უარყოფას** უახლოვდება, ვიდრე – კატეგორიულს. აღნიშნული სემანტიკური სხვაობა კარგად ჩანს **არ** ნაწილაკიანი I და II სერიების თხრობითი კილოს მწკრივებისა და I თურმეობითის მწკრივის ფორმათა ერთმანეთთან შედარებისას; მაგალითად, **არ ვწერ** სემანტიკური თვალსაზრისით ასე შეიძლება გავიგოთ: „არ მინდა და არ ვწერ“, ე. ი. „სურვილი არ მაქვს და ამიტომ არ ვასრულებ ამ მოქმედებას“ (კატეგორიული უარყოფა). ასეთივე კატეგორიული უარყოფის შინაარსი იკვეთება სხვა ზმნურ ფორმებთანაც, როგორებიცაა: არ ვწერდი, არ დავწერ, არ დავწერე. განსხვავებულ კონტექტს გვთავაზობს **არ დამიწერია**: „არ გამომივიდა, ვერ შევძელი შემესრულებინა ეს მოქმედება“. ამ შემთხვევაში კატეგორიული უარყოფა ნეიტრალიზებულია, უფრო ზუსტად, სუბიექტის განაცხადი შერბილებულია. მის მიერ მოქმედების შეუსრულებლობა **შესაძლებლობის უქონლობაზე** მიანიშნებს.

არ ნაწილაკი გამოხატავს კატეგორიულობის თუ შესაძლებლობის უარყოფას, კანონზომიერად უკავშირდება სუბიექტის მარკირების საკითხს; კერძოდ, იმას, თუ რითია გამოხატული სუბიექტი: **ვ**-ინის რიგით თუ **მ**-ანის რიგით.

საანალიზო საკითხი იმითაც არის საინტერესო, რომ გვიჩვენებს როგორც საერთოქართველურ ენობრივ პროცესებს, ასევე საკუთრივ ამ ენებისათვის დამახასიათებელ თავისებურებებსაც.

ნ. მ ა ქ ა ვ ა რ ი ა ნ ი (თბილისი)

მოჩვენებითობის კილოს -შა სუფიქსის წარმომავლობისათვის აფხაზურში

აფხაზური აგლუტინაციური ტიპის ენაა. სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენათა მსგავსად, იგი გამოირჩევა სახელურ და ზმნურ სიტყვაფორმათა მაწარმოებელი მორფემების სიუხვით.

აფხაზური ენის აფიქსები და მოდალური ელემენტები მეტწილად დამოუკიდებელი მნიშვნელობის სიტყვებიდან მომდინარეობენ. ზოგჯერ ადვილად შესაძლებელი აფიქსთა ამოსავალ სიტყვათა მიკვლევა, უფრო ხშირად კი აფიქსის მნიშვნელობა იმდენადაა დაშორებული ამოსავალ ლექსემას, რომ ძნელია მისი წარმოშობის სავარაუდო ისტორიის დადგენა.

აფიქსთა და მოდალურ ელემენტთა გენეზისი თვალნათლივ აჩვენებს, თუ როგორ იქმნებოდა ათასწლეულების მანძილზე უკვე განხორციელებული სიტყვებისაგან მრავალი აფიქსოიდი, რომელიც თანდათან ფეხს იკიდებდა ენის ლექსიკური ფონდის ძირითად ნაწილში, ნელ-ნელა ცვდებოდა და ყალიბდებოდა აფიქსებად, საფუძვლად ედებოდა სიტყვის ახალ წარმოებას.

აფიქსთა წარმომავლობის დადგენა საშუალებას იძლევა წარმოვიდგინოთ სახელდების პროცესში ცალკეულ სიტყვათა, მომავალში მათი გაცვეთის შედეგად ჩამოყალიბებულ აფიქსოიდთა და აფიქსთა ამოსავალი მნიშვნელობა;

მოხსენებაში წარმოვადგენთ მოსაზრებას მოჩვენებითობის კილოს -შა სუფიქსის წარმომავლობის შესახებ აფხაზურში.

მოჩვენებითობის კილო აფხაზურში იწარმოება -შა სუფიქსის დართვით სხვადასხვა ნაკვეთის ფორმაზე: **ი-ზ-ზო -შა** „თითქოს ვხედავ“, **დ-ცა-ზ -შა** „თითქოს წავიდა“, **სგ-ყოუ -შა** „თითქოს ვარ“...

- **შა** სუფიქსი, ჩვენი აზრით, უნდა მომდინარეობდეს აფხაზური **ა-შა** „სიმღერა“ ლექსემისაგან;

თუ გავითვალისწინებთ „სიმღერის“ წარმოსახვით მნიშვნელობას, სავსებით შესაძლებელია, რომ ეს სიტყვა მოჩვენებითობას გამოხატავდეს.

აფხაზურში დამკვიდრებულია **აშაჰარა** „სიმღერის თქმა“ შესიტყვება და აქედან პირიანი ფორმა **აშა(ა)ჰეატ** „სიმღერას ამბობს“...

სავარაუდოდ, მოჩვენებითობის კილოს წარმოებისათვის ამ შესიტყვების ზმნური ნაწილი დაიკარგა და მხოლოდ სახელური ნაწილისაგან მივიღეთ განსახილველი -შა აფიქსი.

აქვე პარალელი გვინდა გავავლოთ ქართულის მოჩვენებითობის „თითქო“/„თითქოს“ ნაწილაკთან, რომელიც სხვადასხვა მწკრივის ფორმას დაერთვის და გამოხატავს მოჩვენებითობას. „მიღებულია აქედან: თუ ითქვას, თუ ითქვა, უა ჯგუფმა ო მოგვცა“ (შანიძე 614), თუმცა, ძველ ქართულში ეს ნაწილაკი არ გვხვდება, სამეტყველო ენისათვის იყო, ალბათ, უფრო ნიშანდობლივი. პირველად არდაზიანთან დასტურდება.

მაგალიტები ქართულისათვის:

„თითქო ნანას ეუბნება ძუძუმწოვრებს ტკბილის ხმითა“, „თითქოს უნდა დაეფინოს იმ ყვავილებს ფიანდაზად“, „ზღვა წყნარია ნამეტანი, თითქო სძინავს“, „თითქოს დამძლია ორგულმა და იარალი ამყარა...“

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ აფხაზურის -შაუნდა მომდინარეობდეს შესიტყვებისაგან აშა(ა)ჰედტ „სიმღერას ამბობს“, მსგავსად ქართულის „თითქოს“ ნაწილაკისა, რომელიც მომდინარეობს „თუ“ ნაწილაკდართული ზმნური ფორმისაგან, „თუ ითქვას“, ოღონდ აფხაზურის შემთხვევაში ზმნა დაკარგულია.

აფხაზურში უკვე კატეგორიად ჩამოყალიბებული და ქართულში აღწერიტად წარმომებული ერთი და იმავე შინაარსის (მოჩვენებითობის) გამოხატვა ერთმანეთის მსგავსი ენობრივი მსოფლმხედველობით ნაკარნახევი ჩანს, რაც ენობრივი ფსიქოლოგიის თვალსაზრისით საინტერესოდ გამოიყურება.

თ. მ ა ხ ა რ ო ბ ლ ი ძ ე (თბილისი)

ზმნისწინი როგორც პოლიფუნქციური კატეგორია

ქართული ზმნისწინის კვლევებმა საბოლოოდ დაადასტურა, რომ ქართულ ენაში ზმნისწინს აქვს ათი ფუნქცია. ცხადია, რომ ეს ყველა ფუნქცია ერთნაირად პროდუქტიული არ გახლავთ. უმნიშვნელოვანესი ფაქტორი ქართული (და საერთოდ, ქართველური) ზმნისწინის შემთხვევაში არის ის გარემოება, რომ ეს მორფემა ფუნქციონირებს როგორც ფლექსიური, ასევე დერივაციული დატვირთვით. ამასთან, ზმნისწინს გააჩნია აქტივობა ენის იერარქიის მრავალ დონეზე. ეს დონეებია გრამატიკული ანუ მორფოლოგიური და მორფო-სინტაქსური, სემანტიკური და ასევე ლექსიკური. ამ ტიპის გადაძვეტი ანუ კომბინირებული იერარქიული აქტივობა საკმაოდ ზრდის ზმნისწინის როლს ქართული ზმნის სისტემაში.

მოსხენებაში განხილული იქნება ქართული ზმნისწინის ათი ფუნქცია და ამ ფუნქციათა იერარქიული ურთიერთმიმართებები ქართული ზმნის ჩარჩოსა და ასევე მატრიცის ფარგლებში.

	0	+1	+2	+3	+4
ფლექსიური			თემის ნიშანი		განგრძობითობის მარკერი
ლექსიკური/ დერივაციული	√	პასივის მარკერი		კაუზატი- ვის ნიშანი	

	+5	+6	+7	+8
ფლექსიური	კილოს/ მწკრივის ნიშანი	დამხმარე ზმნა	სუფქსური პირის ნიშანი	მრავლობითო- ბის ნიშანი
ლექსიკური/ დერივაციული				

ცხრილი1. ქართული ზმნის ჩარჩო

#	-3	-2	-1	0	+1	+2
მარკერ- ები	მი მო მიმო და ა ამო გა გამო ჩა ჩამო წა წამო შე შემო გადა გადმო	ვ ხ ჰ ს თ გვ გ ო	უ ა ო ე	√	დ	ავ აბ ებ ობ ო ევ ოვ

#	+3	+4	+5	+6	+7	+8
მარკერ- ები	ინ ეზინ (+ებ)	დ ოდ	ი ე ო ა	ვარ ხარ ა(რს) ვართ ხართ (არი)ან ვიყავ (ი) იყავ (ი) ოყო ვიყავით იყავით ოყვნენ	ს ა ო ეს ენ ნენ ან ნ	თ ნ ენ ნენ ეს ან ნ

ცხრილი 2. ქართული ზმნის ჩარჩო მარკერებით

if → then ↓	-3	-2	-1	0	1	2	3	4	5	6	7	8	
-3	-	0	0		0	0	0	0	0	0	0	0	
-2	0	-	X		0	0	0		X	X	X	X	
-1	0	X	-		X	0	X	0	X	X	X	X	
0													
1	0	0	X		-	0	E	0	0	E	0	0	
2	0	0	0		0	-	X	A	0	0	0	0	
3	0	0	X		E	X	-	0	0	0	0	0	
4	0	0	0		0	0	0	-	0	0	0	0	
5	0	X	X		0	0	0	0	-	0	0	0	
6	0	X	X		E	0	0	0	0	-	X	X	
7	0	X	X		0	0	0	0	0	X	-	X	
8	0	X	X		0	0	0	0	0	X	X	-	

X = RELATION

0 = NO RELATION

E = (TOTAL) EXCLUSION

FLECTIONAL MORPHEME

DERIVATIONAL MORPHEME

ცხრილი 3. ქართული ზმნის მატრიცა.

წარმოდგენილი ქართული ზმნის მატრიცა უჩვენებს ზმნის კატეგორიების ურთიერთმიმართებებს.

ნ. მეტრეველი (პარიზი)

ადამიანის სხეულის ნაწილების აღმნიშვნელი (სომატური) ლექსიკის ზოგიერთი ფუნქციის შესახებ

სხეულის ნაწილების აღმნიშვნელ (სომატურ) ლექსიკას განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს ენაში. ის ენის ერთ-ერთი ყველაზე არქაული ფენაა. ენათა შესწავლის საწყისი ეტაპიც, მიუხედავად მისი შემსწავლელის ასაკისა, ამ მასალას უკავშირდება. სხეულის ნაწილების აღმნიშვნელი ლექსიკა ლექსიკოლოგიის შესწავლის საგანია. მაგრამ, ამასთანავე, ეს ლექსიკური ერთეულები პოლიფუნქციურია; გარდა ენობრივი ასპექტისა, სომატური ლექსიკა კულტუროლოგიის, სოციალური თუ საკომუნიკაციო სფეროს ან ეთნოლინგვისტიკის შესწავლის ობიექტიცაა.

სხეულის ნაწილების აღმნიშვნელი (სომატური) ლექსიკა, როგორც ამა თუ იმ სფეროს შესწავლის ობიექტი, საკმაოდ რთულ ფენომენად გვევლინება. ერთი სფეროს რამდენიმე ელემენტის ჩამონათვალითაც კარგად ჩანს ამ მასალის ხასიათი: ონომასიოლოგიური ასპექტები, პოლისემიურობა, შინაარსი, სიტყვის მოცულობა, საზღვრები...

სომატური ერთეულები შეიძლება რამდენიმე ერთმანეთისაგან ლოგიკურად დამოუკიდებელ დარგში და სხვადასხვა დონეზე მოქმედებდნენ.

ერთი და იმავე სხეულის ნაწილების აღმნიშვნელი ერთეულები სხვადასხვა დარგის ტერმინოლოგიაში შეიძლება განსხვავებული ფუნქციით დაიტვირთოს (სისხლი, როგორც იურიდიული ან სამედიცინო ტერმინი).

ეს ლექსიკა მჭიდრო კავშირშია გრამატიკასთან. მასალა სწორედ ცალკეულ ლექსიკურ ერთეულთა (თავი, გული, სული...) გრამატიკალიზაციას და სხვადასხვა მორფოსინტაქსურ კონტექსტში (მაგალითად, მალეფაქტიურ ზმნებთან) მათ რეალიზაციას გულისხმობს.

სხეულის ნაწილების აღმნიშვნელი (სომატური) ლექსიკის შესწავლა საშუალებას იძლევა აიხსნას ქართულ ზმნასთან დაკავშირებული ზოგიერთი გრამატიკული, მორფოსინტაქსური სირთულე; აღიწეროს და გამოვლინდეს განსაკუთრებით პროდუქტიული სომატური ლექსიკური ერთეულების გარკვეული ტერმინოლოგიური თავისებურებები.

რ. ფ ა რ ე უ ლ ი ძ ე (თბილისი)

პირის კატეგორია ჩეჩნური ენის ქისტურ დიალექტში

როგორც ცნობილია, პირთა მიხედვით ზმნის ცვლა ახასიათებს ზოგ იბერიულ-კავკასიურ ენას, მაგრამ ენათა ერთ ნაწილში ზმნა იცვლება მხოლოდ გრამატიკული კლასების მიხედვით ანდა იცვლება ერთდროულად გრამატიკული კლასებისა და პირის მიხედვითაც. დადგენილია, რომ იბერიულ-კავკასიურ ენებში ზმნის უღვლილებების სამი ტიპი გამოიყოფა:

1. კლასოვანი
2. კლასოვან-პიროვანი
3. პიროვანი

ჩამოთვლილი ტიპებიდან უძველესად ითვლება კლასოვანი, რომლის განვითარების შემდეგ საფეხურებს კლასოვან-პიროვანი და პიროვანი ტიპები წარმოადგენენ.

კლასოვანი უღვლილება, ნახურ ენათაგან, გვაქვს ჩეჩნურსა და ინგუშურში, კლასოვან-პიროვანი იმავე ნახურ ენათაგან – წოვათუშურ ენაში.

გრამატიკული კლასის ნიშნის მიხედვით ცვალებადი ზმნების გვერდით სამივე ნახურ ენაში გვაქვს ბევრად უფრო მეტი უკლასნიშნო მარტივი ზმნა. უკლასნიშნო ზმნა, რა თქმა უნდა, კლასისადმი ნეიტრალურია. ასეთ ზმნასთან პირის გარჩევა მხოლოდ აღწერითად (ზმნასთან შეწყობილი სათანადო პირის ნაცვალსახელებით) არის შესაძლებელი ჩეჩნურსა და ინგუშურში. წოვათუშურში, აღწერითი ფორმების პარალელურად, გვხვდება პირიანი ფორმებიც.

კლასნიშნიანი და უკლასნიშნო მარტივ ზმნათა ფუძეების სტრუქტურა შემდეგი სახით წარმოგვიდგება:

- I. (-)VC სტრუქტურისა, სადაც (-) სიმბოლო ცვალებად გრამატიკულ კლასის ნიშანს გამოხატავს (კლასნიშნიანი ზმნები);
- II. VC სტრუქტურისა (უკლასნიშნო ზმნები);
- I.CVC სტრუქტურისა (უკლასნიშნო ზმნები).

პიროვან-კლასოვანი უღვლების საილუსტრაციო მაგალითი წოვათუშური ენიდან:

- I პირი: **ას ვ-უიტუ** და **ას ვუიტა-ს** „მე მივდივარ“
- II პირი: **აჰ ვ-უიტუ** და **აჰ ვუიტა-ჰ** „შენ მიდიხარ“
- III პირი: **ოჭუს ვ-უიტუ** „ის მიდის“...

ვ-უიტუ გარდაუვალი ზმნაა, იგივე ვითარებაა გარდამავალ ზმნებშიც, შდრ.:

II. **ას მელრ** და **ას მელო-ს** „მე ვსვამ“

III. **აჰ. მელრ** და **აჰ. მელო-ჰ** „შენ სვამ“

IV. **ოჯუს მელო** „ის სვამს“

მამასადამე, წოვათუშურში დროის ფორმას ბოლოში ერთვის ნაცვალსახელური წარმოშობის ელემენტები I-სა და II პირში. ეს მოვლენა ანტ. შიფერმა და სხვა მკვლევრებმა მიიჩნიეს პირის კატეგორიად წოვათუშურ ზმნაში.

წოვათუშურის მსგავსი ვითარება გვაქვს ჩეჩნური ენის ქისტურ დიალექტშიც. ეს ფაქტი შენიშნული აქვს დ. იმნაიშვილს სტატიაში „პირის კატეგორიის საკითხისათვის ნახური ჯგუფის ენათა ზმნაში“ (იმნაიშვილი 1968). მიუხედავად ამისა, სტატიაში არაფერია ნათქვამი იმის შესახებ, წარმოადგენენ თუ არა ზმნასთან შერწყმული ნაცვალსახელები (ან ნაცვალსახელური ელემენტები) პირის ნიშნებს. არს. მაგომედოვი უარყოფს პირის კატეგორიას ქისტურში (ა. მაგომედოვი). მისი აზრით, ენაში ან დიალექტში ასეთი ფორმების არსებობა არ ნიშნავს იმას, რომ ამ დიალექტში ჩამოყალიბდა პიროვანი უღვლილება.

ფაქტია, რომ გარდაუვალ ზმნას პირიანი ფორმები ეწარმოება ყველა დროში. გარდა ამისა, პირიან ფორმებს თავისუფლად ენაცვლება აღწერთი ფორმები. საილუსტრაციოდ ვაუღლოთ გარდაუვალი უკლასნიშნო ზმნა **ლოტმ(ა)** (< **ლოტმ-ა-ნ** < **ლოტმ-ა-ნ** < **ლატმ-ა-ნ**) „თამაში (თამაშობს)“, რომლის აწმყოში უღვლილების ორგანული ფორმებია:

მხ. რ.

სო (ჰ.ტო, აზ) **ლოტმ(უ)**

„მე (შენ, ის) ვთამაშობ, თამაშობ, თამაშობს“

ვემ//თხტო (შუ, ოტშ) **ლოტმ(უ)**

„ჩვენ (თქვენ, ისინი) ვთამაშობთ, თამაშობთ, თამაშობენ“

შდრ., ამავე ზმნის პირიანი ფორმა

I. ლოტმუ-ს ლოტმ-უ-თხ

II. ლოტმუ-ჰ ლოტმ-უ-შ

III. ლოტმ(უ) აზ ლოტმ(უ) ოტშ

მაისტურში შესაბამისად იქნება: **ლატმ-უ-ს...** ე. ი. ფუძისეულ ხმოვანშია განსხვავება – **აუ** > **ოუ** (ნაწილობრივი რეგრესული ასიმილაციით).

ამ სახეობაში გამორიცხულია **სტო ლოტმ-უ-ს** და ა. შ. ე. ი. სახეობა, როცა აღწერთ ფორმებს ერთვის ე. წ. პირის ნიშნები. ამ მხრივ ქისტური განსხვავდება წოვათუშურისაგან – წოვათუშურში ორივე სახეობასთან პირის ნაცვალსახელები ფიგურირებენ.

III პირის ფორმა არ განარჩევს არც პირს, არც რიცხვს, მათი გარჩევა სათანადო პირის ნაცვალსახელებით, ე. ი. აღწერთად, არის შესაძლებელი. მსგავსი ვითარებაა წოვათუშურშიც. ზმნასთან მიმართებით პირის ნა-

ცვალსახელთა ადგილი არ არის მაინცდამაინც პოსტპოზიციური, მათი გამოყენება პრეპოზიციშიც შეუზღუდავია.

ანალოგიური ვითარება გვაქვს დანარჩენ დროებშიც.

საკითხი ისმის: რატომ არა გვაქვს III პირში პირის ნიშანი (ან ნიშნები)? პასუხი ასეთია: „ზმნაში გარჩეულია I და II პირი, რომლებიც როგორც კონკრეტული, განსაზღვრული პირები უპირისპირდებიან III პირს, როგორც უფრო არაკონკრეტულს, განუსაზღვრელს. ამ მხრივ ჩეჩნური ენის მთის კილო (ე. ი. ქისტური) ახლოსაა ბაცბურთან“, – წერს დ. იმნაიშვილი.

როგორც ითქვა, ზმნაში პირის ნიშნები უკავშირდება პირის ნაცვალსახელებს, კერძოდ, I და II პირის ნაცვალსახელებს ორივე რიცხვში. გამოწვევისა I პირის ინკლუზიური ფორმა **ვამ** „ჩვენ“. რატომ? რით არის განსხვავებული I პირის ინკლუზიური ფორმა დანარჩენი ნაცვალსახელებისაგან ან III პირის ნაცვალსახელები I და II პირის ნაცვალსახელებისაგან? ჩვენი დაკვირვებით, განსხვავება ამ ნაცვალსახელთა ფონემურ სტრუქტურაშია საძიებელი.

პირის ნაცვალსახელთა ფონემურ სტრუქტურაზე დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ I და II პირის ნაცვალსახელები, ზემოთ ნახსენები **ვამ** „ჩვენ“ ნაცვალსახელის გარდა, ორივე რიცხვში წარმოადგენენ CV სტრუქტურის მქონე სიტყვებს. გარდა ამისა, ამ ნაცვალსახელებში ხმოვანი უნდა იყოს მარტივი, სადა. ამ პირობის გარეშე პოსტპოზიციური წყობისას ნაცვალსახელი არ ერწყმის ზმნას. შევადაროთ, I პირის ინკლუზიური ფორმა **ვემ** „ჩვენ“ CV სტრუქტურისაა, მაგრამ ხმოვანი დიფთონგია და არა მარტივი, სადა.

დროთა მაწარმოებელი ფორმანტები ჩეჩნურში (ქისტურშიც) ხმოვანს ან თანხმოვნისა და ხმოვნის კომპლექსს (თანხმოვანი + ხმოვანი) წარმოადგენენ. გამოწვევისა მყოფადის ერთი ფორმა (ორიდან) – მყოფადი შესაძლებელი, რომლის მაწარმოებელია თანხმოვანი -რ. დროთა ფორმებს თუ CV სტრუქტურის ნაცვალსახელი მოსდევს, ის ერწყმის ზმნას, ბოლოკიდურ პოზიციამა აღმოჩენილი ხმოვანი კი კანონზომიერად იკარგება.

ყურადღება უნდა მიექცეს იმ გარემოებას, რომ **სო** „მე“, **ჰო** „შენ“, **თხო** „ჩვენ“ (ექსკლ. ფორმა) ნაცვალსახელთა ხმოვნითი ნაწილები ჩეჩნურში დიფთონგებს წარმოადგენენ. სავარაუდოდ, ნაცვალსახელთა ამ სტრუქტურამ (თანხმოვანი + დიფთონგი) განაპირობა ის გარემოება, რომ ჩეჩნურ სალიტერატურო ენაში მათი შერწყმა არ მოხდა ზმნის დროთა ფორმებთან. გავიხსენოთ ანალოგიური სტრუქტურის **ვემ** „ჩვენ“ ქისტურში, რომელიც არ ერწყმის ზმნას. **სო** „მე“, **ჰო** „შენ“, **თხო** „ჩვენ“ (ექსკლ. ფორმა) ნაცვალსახელებში, როგორც ჩანს, ქისტურში დიფთონგი გამარტივდა, რასაც მოჰყვა მათი თანხმოვნითი ნაწილის ზმნაზე დართვა. ამ პროცესმა გააჩინა პირის ნიშნების ჩამოყალიბების პირობები ქისტურში. მამასადაამე, **ლოტმ-უ-ს** მიღებულია **ლოტმ-უ სო**-საგან, **ლოტმ-უ-ჰ** მიღე-

ბულია **ლოტმ-უ ჰო**-საგან და ა. შ. აქედან გამომდინარეობს დასკვნა – ზმნაში პირის ნიშანთა გაჩენა აიხსნება ფონეტიკური პროცესით.

გარდა ამისა, ნათელი ხდება ის გარემოებაც, თუ რატომ არ გვაქვს III პირში პირის ნიშანი: ქისტურში III პირის ნაცვალსახელებია **აზ // ეზ** „ის“, **ოტმ // ატმ // ოზომ** „ისინი“. ეს ნაცვალსახელები VC სტრუქტურისაა, რითაც ისინი განსხვავდებიან CV სტრუქტურის (I და II პირის) ნაცვალსახელებისაგან. მათი შერწყმა დროთა ფორმებთან არ ხდება არც ქისტურში და არც წოვათუშურში (შდრ., წოვათუშური **ო** „ის“, **ის** „ეგ“, **ოზი** „ისინი“ და სხვა ფორმები, რომელთაგან ყველა, **ჰაფსი** „ეგენი“-ს გარდა, ხმოვნით იწყება (მ. მიქელაძე). **ჰაფსი** ლექსემაში, **ჰ**, სავარაუდოდ, მეორეულია. მყოფადი შესაძლებელი, როგორც ითქვა, თანხმოვანზე ბოლოვდება. ამიტომ პირის ნაცვალსახელთა შერწყმა დროის ამ ფორმასთან გამორიცხულია. მაშასადამე, მსგავს შემთხვევაში პირთა გარჩევა მხოლოდ აღწერითად არის შესაძლებელი. მყოფადი ფაქტობრივი **დ-უ//დ-ა** „არის“ მეშველზმნიანია, რომელიც, ჩვეულებრივ, კლასის ნიშნებისა და პირების მიხედვითაც იცვლება.

დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას, რომ ქისტურში პიროვანი უღვლების ჩამოყალიბება უკავშირდება პირის ნაცვალსახელთა სტრუქტურასა და პოზიციას. ნაცვალსახელი რომ შეერწყას ზმნას, იგი უნდა იყოს CV სტრუქტურისა, ამასთან, ხმოვანი უნდა იყოს მარტივი, სადა (არადიფთონგი). გარდა ამისა, ნაცვალსახელი უნდა მოსდევდეს ზმნას.

მ. ლ ლ ო ნ ტ ი (თბილისი)

მსაზღვრელ-საზღვრულის სემანტიკური ფუნქციონირებისათვის

(ძვ.ქართ. **გული გონიერი**)

„და აჰა, ვყავ მსგავსად სიტყვსა შენისა და მიგცე შენ **გული გონიერი** და ბრძენი, და შენებრ წინანდელთაგანი არავინ ყოფილ არს და შემდგომად შენსა არავინ აღდგეს მსგავს შენსა“ (3 მეფეთა 3, 12).

ესოდენ დიდებული პატივი – **„გული გონიერი“** – გაბაონის წმინდა მთაზე მყოფ ისრაელის მეფედ ახლად ნაკურთხ ჭაბუკ სოლომონ ბრძენს იმ სავედრებელი თხოვნის სანაცვლოდ მიემადლა, რომელიც მან უფალი ღმერთის წინაშე საკვირველი კეთილგონიერებითა და საზრიანობით გამოთქვა: „და მიეც მონასა შენსა **გული გულისხმის-ყოფისა** სმენად და

შჯად ერისა შენისა სიმართლითა, **გულისხმის-ყოფა** კეთილისად და ბოროტისად“ (3 მეფეთა 3, 9; იხ.: 3 მეფეთა 3, 1-15).

მოხსენების კონკრეტული კვლევის საგანია პოსტპოზიციური წყობის ატრიბუტული მსაზღვრელ-საზღვრული – ძვ.ქართ. **გული გონიერი**, რომელიც განიხილება სამი მიმართულებით:

1. გაანალიზდება ქართ. **გულის** (< ს-ქართვ. *გულ – გკლიმოვი) და ქართ. **გონიერის** (< ს-ქართვ. *გონ-/გნ- – გ. კლიმოვი) ლექსიკურ-სემანტიკურ ბუდეთა კუთვნილი ლექსიკური მარაგი:

ა) ქართ. **გ უ ლ ი** → გულის-თქუმა, გულის-მთქუმელი; განგულისი-ტყუა, გულის-სიტყუა, გულის-მსიტყუავი; გულის-ხმა, გულის-ხუმიერი, გულისხმის-ყოფა; გულს-დება, გულს-[მო]დგინება; გულის-ყური, და სხვ.;

ბ) ქართ. **გ ო ნ ი ე რ ი** → გონი, გონითი; გონიერი, გონიერ-ყოფა; გონიერება; გონება, გონების თუალ[ნი], გონების ყურ[ნი]; გონებიერი; მოგონება; გუნება, რაჭ. გუნებიერად, და სხვ.;

გ) **გულისა** და **გონიერის** ლექსიკურ-სემანტიკურ ბუდეთა გარეთ არსებული ამავე სემანტიკის მქონე ორ ათეულამდე ძველი ქართული ლექსიკური ერთეული: **საცნობელი** „მისახვედრი; გრძნობა, გრძნობის ორგანო; გ ო ნ ე ბ ა“; **ჩენა, ჯერ-ჩინება** „ნ ე ბ ა; მიჩნევა (საჭიროდ), «გ უ ლ ვ ე ბ ა»“; **ბრძენი** „ფრიად გ ო ნ ი ე რ ი, მეცნიერი“, **ბრძნობა, ბრძნობილება** – „მეცნიერება; გ უ ლ-სიტყვაობა; **ფიქრი** „ს ა გ ო ნ ე ბ ე ლ ი, განზრახვა, გ უ ლ ი ს-ზრახვა, გ უ ლ ი ს-თქმა, წვლილ-მ ო გ ო ნ ე ბ ა“, და სხვ.

განისაზღვრება მაღალი სიხშირე **გულისა** და **გონიერის** ლექსიკურ-სემანტიკურ ბუდეთა პოლისემიისა, ასევე, ორივე ბუდის სემანტიკურ ველებსა და მაგისტრალურ მიმართულებებში არსებული თანხვედნილი სემოერტეულებისა, რისი მეშვეობითაც იკვეთება ძვ.ქართ. **გული გონიერის** შესიტყვება-ტერმინად ჩამოყალიბების კონკრეტული შემაპირობებელი ფუნქციურ-სემანტიკური მოტივი.

2. თავის მხრივ, ნიშანდობლივ იქცევეს ყურადღებას შესიტყვება-ტერმინ **გული გონიერის** მრჩობლად თანაზიარ კომპონენტთა ლექსიკურ-სემანტიკური ბუდობრივი ურთიერთმიმართება, რითაც თვალსაჩინოვდება ამ შესიტყვება-ტერმინის მეორე კომპონენტის, პოსტპოზიციური ატრიბუტული **მსაზღვრელის** – „**გონიერის**“ წარმმართველი სემანტიკური ფუნქციონირება – „**გულის**“, ანუ **საზღვრულის** მიმართ; ამ მხრივ, შდრ. ივანე ჯავახიშვილის სარწმუნო დაკვირვება:

ძვ.ქართ. ტერმინებით – **გონების თუალი** და **გონების ყური**, გამოითქმოდა აზრი იმის შესახებ, რომ ადამიანის „გრძნობისა და გონების სამყაროს ნიჭთა შემაერთებელი“ არის – **გონება**... სწორედ ის განაგებს ადამიანის მთელ მოქმედებას „ფარულად და უხილავად“... და სიტყვაც იმას „თარგმანებს, რადცა იყოს გონებათა შინა“ (ივ. ჯავახიშვილი, „ადამიანის

პიროვნება და მისი მნიშვნელობა ძველ ქართულ საისტორიო-საფილოსოფო მწერლობასა და ცხოვრებაში“, 1956, გვ. 130-155). ამასთან, ძვ.ქართულში არ იპოვება შესიტყვება-ტერმინი **გულის-ყური**, რომელიც დღეს, **გონების თვალის** დარად, აქტიურად ფუნქციონირებს.

3. რწმენისა და ცოდნის გაერთიანების პრინციპის მომარჯვებით და ეკლესიის წმიდა მამათა კატეხიზისურ, დოგმატურ და ეგზეგეტიკურ თარგმანებაზე დაყრდნობით, წარმოჩნდება წმიდა წერილში უაღრესად საგულისხმოდ აღბეჭდილი ძვ.ქართ. შესიტყვება-ტერმინის – **გული გონიერის** როგორც საგანგებო სემანტიკური ფუნქციონირების საღვთისმეტყველო წანამძღვრები, ისე სემანტიკური ფუნქციის ქართული ენობრივი არჩევანი საკუთრივ ძვ.ქართ. **გონიერისა**, ვითარცა **გონებასთან მრჩობლად** თანაზიარი „**გულის**“ **გან-საზღვრელისა**, და ძვ.ქართ. **გულისა**, ვითარცა „**გონ[ებ]იერი**“ **მრჩობლი** თანაზიარებით **გან-საზღვრული** კომპონენტისა.

ვ. შენგელია (თბილისი)

კიდევ ერთხელ ოდნობითი ხარისხის შესახებ

ოდნობითი ხარისხის ფორმებს რამდენიმეჯერ შევეხეთ (2011, 2013, 2019). ამჯერად საჭიროდ მიგვაჩნია ზოგი რამ დავაზუსტოს ჩერქეზულ ენებში ოდნობითი ხარისხის ფუნქციონირებასთან დაკავშირებით.

ადილეურში ოდნობითი ხარისხის მაწარმოებლად ორი სუფიქსი დასტურდება – **-შა** და **-სა**. ადილეური ენის ახალ განმარტებით ლექსიკონში (მთავ. რედ. – ბ. ბერსიროვი) ძირითად ფორმად მიჩნეულია **-შა** სუფიქსიანი წარმოება (**ღაჟეშა** „მოყვითალო“).

ყაბარდოულში ოდნობითი ხარისხის მაწარმოებელია **-ჰა**, ადილეური **-სა**-ს ფონეტიკური შესატყვისი. ამოსავალია ადილეურის ვითარება (***-სა** > ყაბ. **-ჰა**). ადილეურ **-შა**-ს ყაბარდოულში შესატყვისი არ უჩანს.

აფხაზურში ოდნობითი ხარისხის მაწარმოებლად **ცა** პრეფიქსს გამოყოფენ, რომელიც ჩერქეზული ენებისათვის ამოსავალი **-სა**-ს შესატყვისია. აფხაზურ-ჩერქეზული ენებისათვის ამოსავლად უნდა მივიჩნიოთ **-ცა** (ქ. ლომთათიძე): ამოსავალმა სისინ-შიშინა აფრიკატმა **-ცა**-მ აფხაზურში სისინა აფრიკატი **ც** მოგვცა, ჩერქეზულში – სისინ-შიშინა სპირანტი **ს**.

ი. ჩ ა ნ ტ ლ ა ძ ე (თბილისი)

ზოგი ნასესხები ლექსების ისტორიიდან ქართველურ ენებში

ზურაბ სარჯველაძისა და ჰაინც ფენრიხის „ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონების“ ქართულ (1990, 2000 წ.წ.) და გერმანულ (2007 წ.) გამოცემებში, „ტბის, გუბის, მორევის, ხევისა თუ სიღრმის“ აღმნიშვნელ **ტაბ-** > **ტბ-** (ქართ.), **ტობ-** (მეგრ.), **ტობ-** / **ტიბ-** (ლაზ.) და **ტუბ-** > **ტუბ-** (სვან.) ძირების განხილვისას, დასახელებულია ყველა უცხოელი თუ ქართველი მეცნიერი, ვისაც კი ოდესმე უმსჯელია მათ შესახებ, ხოლო აკადემიკოსი არნოლდ ჩიქობავა, სამწუხაროდ, იგულისხმება აზრევიატურაში „და სხვ.“, არადა, საანალიზო ძირებს მხოლოდ მან დაუკავშირა „ფეხისგულის“ აღმნიშვნელი ლაზური **ტაბ-ან-ი** || **ტაბ-უ** ჯერ კიდევ 1938 წელს თავის ფუნდამენტურ ნაშრომში „ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი“, შემდგომში ეტიმოლოგიური ქართველოლოგიის საძირკვლად რომ იქცა. ამ დაკავშირებისთვის გადამწყვეტი აღმოჩნდა „სიღრმის“ სემანტიკა, თუმცა მთლად კანონზომიერი ფონემათ-შესატყვისობა არ დადასტურდა. არნ. ჩიქობავას აზრით, „**ტაბ-** იგივე ძირი ჩანს, რაც ქართულ **ტბა**ში გვაქვს. მართალია, ჭანურში არის ამ უკანასკნელის შესაბამისი **ტობ-** || **ტიბ-**, მაგრამ არ გამოირიცხება **ტაბ-** ძირის შემონახვაც: მნიშვნელობათა დიფერენციაციამ გააადვილა ეს პროცესი, რადგანაც კავშირი ამ „ორ“ ძირს შორის არ იგრძნობოდა“.

შემდგომში ეს დაკავშირება ნაწილობრივ გაიზიარა მერაბ ჩუხუამ (2000-2003: 214) – საერთოქართველურ დონეზე აღადგინა **ტერ** („ძირი, ტერფი, ფეხისძირი“), საიდანაც მივიღეთ ქართული **ტერფ-ი** და ჭანური **ტაბ-უ** || **ტაბ-ან-ი**, თუმცა ლაზურის ამოსავალი ***ტარბ** კითხვის ნიშნით წარმოადგინა, მამასადაძე, გარკვეულწილად საეჭვოდ მიიჩნია; დაეჭვების საფუძველი კი ნამდვილად გვაქვს, რადგანაც ლექსემა **taban** (1. ფეხისგული; 2. ლანჩა; 3. იატაკი; 4. ძირი;...) თურქული წარმომავლობისაა.

ისევ არნ. ჩიქობავას თუ დავიმოწმებთ, „ჭანურსა და მეგრულში სხვა ენებიდან შეთვისებულ მასალას, **რა თქმა უნდა**, ქართულში შესატყვისი არ აღმოაჩნდება“ (შრომები, IV, 2008: 13), თუმცა „ზოგჯერ ნასესხებმა სიტყვამაც შეიძლება მოგვცეს მონათესავე ენებში კანონზომიერი შესატყვისობა (თუკი დიფერენციაციამდე იყო ნასესხები). ასეთი „უცხოელის“ გამოცნობა თითქმის შეუძლებელი ხდება“ (იქვე: 486).

სრულიად აშკარაა, რომ **ტაბან-ი** თურქულიდანაა შესული მუჰაჯირ ქართველთა (ზურსის ვილაიეთი-ინეგოლი, სოფელი მეზითი) მეტყველებაში, ლაზურ-მეგრულსა და აჭარულში; მოსალოდნელია გურულ დიალექტშიც, რადგანაც **ტაბან-ათ-ი** გვხვდება იქაურ ტოპონიმიკაში (სოფლის სახელწოდებაა ლანჩხუთის მუნიციპალიტეტში):

- ლ ა ზ უ რ ი: **ტაბან-ი** – 1. ფეხისგული; 2. კავის კაუჭიანი ნაწილი, რომლის ძირას მოთავსებულია რკინის სახნისი (თანდილა-ვა, 2013);
- მ ე გ რ უ ლ ი: **ტაბან-ი** – სათევზაო მოწყობილობის ნაწილი, – მსხვილი თოკი, რომელზედაც მიბმული იყო უფრო წვრილი თოკები ანკესიანად (ქაჯაია, 2002);
- ა ჭ ა რ უ ლ ი: **ტაბან-ი** 1. ფეხისგული, ტერფი; 2. ლანჩა, ტყლაპი; 3. სახლის სამირკველი, ფუძე, ფუნდამენტი (შ. ნიჟარაძე, 1971).

მიხეილ ჯავახიშვილის თხზულებებში გვხვდება **ტაბარნა** (<***ტაბ-არ-ან-ა?**) – „ფეხზე ან ბორბალზე მიკრული ტალახი“.

როგორც ვხედავთ, ნასესხები საანალიზო სიტყვის სემანტიკა, **ძირითადად**, ერთი და იგივეა მეგრულ-ლაზურსა და ტერიტორიულად მათთან ახლომყოფ დიალექტებში ქართული ენისა. მას არათუ ქართულში, არამედ არც სვანურ ენაში მოეპოვება შესატყვისი ძირი, ცხადია, იმ მასალების მიხედვით, რაც ამჟამადაა ჩვენს ხელთ (სამწუხაროდ, დღემდე ვერ მოვახერხეთ გურულ, რაჭულ, ლეჩხუმურ, მთიულურ, მესხურ, ფერეიდნულ და ინგილოურ დიალექტთა ვრცელი მაღალაკადემიური, ყველასთვის ხელმისაწვდომი ლექსიკონების პუბლიკაცია, რაც **უდავოდ ჩვენი დიდი ნაკლია!**..).

ახლა ვნახოთ, რა ხდება **ტაბან**'ის ერთ-ერთ სინონიმთან დაკავშირებით ქართველურ ენებში:

ესაა **ლანჩა**, რომელიც, აგრეთვე, არაბულ-სპარსულ-თურქული სიტყვაა და მთელ საქართველოშია გავრცელებული ნაირ-ნაირი ფორმითა თუ სემანტიკით. სულხან-საბა ორბელიანის „სიტყვის კონის“ ქართულ-თურქულ ნაწილში შემდეგი ვითარებაა: **ლანჩა – ტ ა ბ ა ნ** (1949: 1026), ხოლო ქართულ-იტალიურში **ლანჩა** არის **ს ო ლ ა** (იქვე: 1083).

ალი თანდილავას „ლაზურ ლექსიკონში“ **ლანჩა** არ არის შეტანილი, მაგრამ 1999 წელს ისმაილ ბუჯაკლიშისა და ჰასან უზუნჰასანოღლუს მიერ თურქეთში გამოცემულ „ლაზურ-თურქულ ნენაფუნაში“ შენიშნულია: ხოფური **lança** და არქაბული **Kuçxeş İabu** ნიშნავს „ფეხისგულს, ფეხის-ძირს“. თურქეთში მცხოვრებ ლაზთა განმარტებით, **ლანჩა** „ფეხსაცმლის ძირია, მისი ფსკერია“.

აკადემიკოს ნიკო მარის აზრით, ის მომდინარეობს „ფეხსაცმლის ნა-ლის“ აღმნიშვნელი **nalça** ლექსემის მეტათეზისური ფორმიდან **ლანჩა** – ჭ ა ნ უ რ ი (ლ ა ზ უ რ ი) გ რ ა მ ა ტ ი კ ი ს ა ვ ტ ო რ ს თ ა ვ ი ს ს ა - კ ვ ლ ე ვ ე ნ ა შ ი და დასატურებული აქვს ამოსავალი (**ნალჩი**) ფორმა (Mapp, 1910: 172). აღმოსავლურ ენებში გვხვდება როგორც **nal**, ისე **nalça** („ნალი“) და დაახლოებით იმასვე („ფეხსაცმელი, ფეხსაცმლის ძირი, ტყავი“) ნიშნავს, რასაც **ლანჩა**¹.

ქართულ **ლანჩა**’ს („სქელი ტყავი ფეხსაცმლის ძირისა“ – ქეგლი) თურქულ ენაში შეესაბამება **pançe**. საგულისხმოა, რომ ისტორიულ კლარ-ჯეთში (ლივანი, ანუ მარადიდი) დავით ბაქრაძეს მითითებული აქვს 16 ლაზური სოფელი; მათ შორისაა 15 კომლის შემცველი **პანჩერეთი**, რომელიც მეტად საინტერესოა თურქული (**pançe**) ძირისა და ქართული (-**ერ**, -**ეთ**) მორფემების სინკრეტული წარმოდგენის თვალსაზრისით.

უძველეს ქართულ ხალხურ ზღაპრებში (მაგალითად, „ამირანი“) **ლანჩა** არის „წულის სქელი სამირე საქონლის ტყავისა – ჯადოს-ნური ფეხსაცმელი, რომელსაც შეუძლია ადამიანი ზღვაზე გადაიყვანოს“ (ჩიქოვანი, 1965: 254). ცხადია, საანალიზო ლექსემა 3000 წლის წინ შექ-მნილ თქმულებაში გვიანდელი ჩანამატია, რადგანაც, სპეციალური ლი-ტერატურიდან ცნობილია, რომ ქართულ ტექსტებში ის მხოლოდ XVI სა-უკუნიდან დასტურდება და „ფეხსაცმლის ფსკერს“ (საბა) ნიშნავს (ბ. გიგი-ნიეშივილი, 2016: 285).

რაკი „ლანჩას“ სემანტიკური თვალთახედვით განხილვისას, უპირ-ველეს ყოვლისა, **„ძირი/ფსკერი/სამირკველი/იატაკი/ტერფი“** არის წინა პლანზე, ამიტომ ქართულ დიალექტებში (მაგალითად, თუშურში!) მას „სამირე“ ეწოდება, ხოლო ფეხსაცმელს, რომელზედაც წულებს იცვამენ, „უძირო“ (გურული, იმერული,...) ჰქვია. ქეგლის მიხედვით, ამ უკანასკნე-ლით აღინიშნება „წულა-მსუბუქი თხელძირიანი ფეხსაცმელი“, ხოლო მო-ხეურში „ძირახალი“ ეწოდება „ზამთარში სახმარ დახურულ ქალამანს“, მთიულურ დიალექტში კი – „თოვლში ჩასაცმელ მაღალყელიან ფეხსაც-მელს“.

---

¹ უღრმეს მადლობას მოვახსენებ პროფესორ მარიკა ჯიქიას და ქალბატონ ცილა ნარაკიძეს შესაბამისი მასალის მოწოდებისათვის.

ქართლურ კილოში **ლანჩა** არის „პატარა თხელი ქვა, მშენებლობისას კედლის გასასწორებელი“, ხოლო ქიზიყურში – „იატაკის ფიცარს ქვეშ დატანებული სოლი ან ნაფოტი წონასწორობის დასაცავად“. დაახლოებით იგივე მნიშვნელობა აქვს **ნალსაც** („ძელი, კედელში დატანებული“ – დ. ჩუბინაშვილი და „ქვის კედელში დატანებული სქელი ფიცარი ან თხელი კოჭი, რომ კედელი შეიკრას და არ გაიბზაროს“ – სტ. მენტეშაშვილი), რომელიც არ ჩანს ძველ ქართულ ტექსტებში ისევე, როგორც **ლანჩა** ან **ტაბანი**.

ლანჩა იმერულსა და რაჭულ დიალექტებში ჰქვია „კალათისა თუ გოდრის დასაწნავ მასალას, **ტკეწს**“. ზოგჯერ ეს ლექსემა წარმოდგენილია ინტერვოკალურ პოზიციამი დაკარგული **-ნ-** სონორით (**ლანჩა/ლანჩი** – იმერ.).

ჯავახურ მეტყველებაში **ლანჩა** „იარალის სახეობაა“, ქსნის ხეობაში კი მამაკაცის მეტსახელია (გავიხსენოთ გვარი **ლანჩა-ვა** სამეგრელოსა და იმერეთში!). ზესტაფონის მუნიციპალიტეტში არსებობს ტოპონიმი **ლანჩა-რი**, რომლის თავდაპირველი სახე შეიძლება ყოფილიყო ***ლანჩ-ნარ-ი**.

ხევსურეთში „თოკით ფსკერგამოწულ ხის საწოლს“ **ლანჭა** ეწოდებოდა, რომლის სახელწოდებაში ყურადღების მთავარი ცენტრი „ფსკერის-კენაა“ მიმართული, ამიტომ, ვფიქრობთ, რომ აქაც ამოსავალი უნდა იყოს **ლანჩა**, თუმცა მასში სრულიად მოულოდნელია ფშვინვიერი ფონემის გამკვეთრება.

გვხვდება კომოზიტიც **ლანჩა-ლანჩა** ქართლურ დიალექტში, რომელიც ზმნისართული ფუნქციით გამოიყენება („შრეებად, ფენა-ფენა“).

რა ვითარებაა მ ე გ რ უ ლ შ ი ?

ლანჩა („მამაკაცის ფეხსაცმელი ერთგვარი – ქალამანს ჰგავდა“) იმდენად იშვიათად იხმარება, რომ ოთარ ქაჯაიას სამტომეულ ლექსიკონში ის ვერ მოხვდა და მითითებულია მხოლოდ „დამატებებში“ (ტ. IV), სადაც მოთავსებულია წინა ტომებში გამორჩენილი მასალა; სამაგიეროდ, ხშირია **ნარი** ან ვარიანტები: **ნარჩა** („ლანჩა, ფეხისგული, ფეხისძირი, ტერფი“), შდრ. იოსებ ყიფშიძისეული **ნარჩა** (რ. ლანჩა) – подошва და **ნერჩი** (1914: 288); აქ მოყვანილია СМОМПК-ის XXXII ტომის III განყოფილების (გვ. 97) მონაცემი, სადაც ნათქვამია: „Слово **ნერჩი** не понятно... в общежитий этимъ словомъ обозначается основаніе чего-либо или тотъ клочекъ земли, на которомъ стоитъ домъ“. მაშასადამე, აქაც „სამირკველი, ფუნდამენტი“ ხაზგასმული („ქართული მატერიალური კულტურის ეთნოგრაფიულ ლექსიკონში“ – 2013: 298 – **ნერჩი** „ხომალდის ხერხემალი“, ოლონდ რომელ ქართველურ ენაში, გაუგებარია¹“).

¹ ამგვარი გაუგებრობა ციტირებულ ნაშრომში, სამწუხაროდ, ხშირია.

ოთარ ქაჯაიას განმარტებით, **ნერჩ-ი** რამდენიმე სემანტიკას შეესაბამება: 1. ფუძე, ძირი; 2. ადგილი, სადაც სახლი დგას; 3. მიწის იატაკი; 4. დედამიწისა და ადგილის დედის ღვთაების სახელი (ტ. II).

„მამაკაცის მაღალყელიანი ფეხსაცმლის აღსანიშნავად მეგრულში იხმარება ლექსემა **ლარჩემი/ლარჩიმი**, რომელიც დერივაციული აგებულებისა ჩანს და, ვფიქრობთ, რომ მას **ლანჩა/ნარჩა/ნერჩისთან** არანაირი კავშირი არ აქვს.

აჭარულ მეტყველებაში **ნერჩი** „ჭურჭლის ფსკერს“ ნიშნავს (შდრ. „ქუჭდა კერძო“ – საბა), ხოლო იმერულ დიალექტში **ნერჩი** და **მერჩი** ერთმანეთის პარალელურად გამოიყენება „შენობის ფიცრის ჭერის, ლამფის, სხვენისა თუ თავანის“ აღსანიშნავად.

რაც შეეხება ს ვ ა ნ უ რ ენას, აქ არც **ლანჩა** ჩანს და არც **ნარჩა/ნერჩი** (ყოველ შემთხვევაში, არც პუბლიკაციებში და არც ზეპირ მეტყველებაში ჩვენ ეს ლექსემები არ შეგვინიშნავს), თუმცა ბესარიონ ნიჟარაძის „ქართულ-სვანურ-რუსულ ლექსიკონში“ იკითხება შემდეგი: **ლანჩა – ლანჩ, подошва обуви** (2007: 135), ალბათ, დავით ჩუბინაშვილის „ქართულ-რუსული ლექსიკონის“ გავლენით (შდრ. Подошва – ფეხის ტერფი, ლანჩა, საძირე ფეხსაცმლისა || ძირი, ფუძე, ფსკერი – ნიკო ჩუბინაშვილის „რუსულ-ქართული ლექსიკონი“, ტ. II, 1973: 212). ზოგჯერ სვანი მოხუცები „დახეული ტანსაცმლისა თუ ფეხსაცმლის საკერებლის“ მნიშვნელობით ასახელებენ **ტაერ**ს, რომელიც გიორგი კლიმოვის მიერ თუმცა დაკავშირებულია ქართულ **ტაეც-ა** და მეგრულ **ტააჩ-უ-ა** მასდართან („ცემა, დარტყმა“) და წინარექართველურ დონეზეა აღდგენილი ***ტაეც-1-/ტაიცი-1** ძირი, მაინც ჯერჯერობით **ტაეც-ა** არ არის დადასტურებული სულხან-საბა ორბელიანის „სიტყვის კონაზე“ ადრე. სულაც არაა გასაკვირი, სვანურ ენაში „ლანჩის“ მნიშვნელობით გამოიყენებოდეს **ტაერ**. ამგვარი რამ დღესაც დასტურდება ქართული ენის დასავლურ (იმერულ, რაჭულ, გურულ) დიალექტებში.

ირკვევა, რომ **taban** უფრო ადრინდელი შემოსულია დასავლეთ საქართველოში, ამიტომაც არ გვხვდება მისი ნაირ-ნაირი ვარიანტები; რაც შეეხება მის ძირითად მნიშვნელობათა სინონიმს, ის მთელ საქართველოშია გავრცელებული სხვადასხვა ვარიანტით:

ლანჩა/ლანჩა/ლანჩი/ლანჩი (ქართ.);

ლანჩა (იშვიათად!)/**ნარჩა/ნერჩი** (მეგრ.);

ლანჩა/ნალჩი (ლ ა ზ.).

მაშასადამე, არაბულ-სპარსულ-თურქული წარმომავლობის, ძირითადად, ერთი და იმავე სემანტიკის („ძირი“ და არა „სიღრმე“ – შდრ. არნ. ჩიქობავას თვალსაზრისი) ლექსემები **ტაბანი** და **ლანჩა** სესხების პროცესში სხვადასხვა ვერტიკალს ამჟღავნებენ ქართველურ ენებში:

პირველი, რომელიც შედარებით ძველი ჩანს, ჩვენი ქვეყნის ნაკლებ ტერიტორიაზე გავრცელდა ქართულ-ლაზურ-მეგრულ ენებში, ხოლო მეორე – უფრო სიცოცხლისუნარიანი აღმოჩნდა და სხვადასხვა ვარიანტით ფუნქციონირებს საქართველოში (სვანური დამაჯერებელი მასალების მოსაძიებლად საჭიროა კიდევ უფრო მეტი ძალისხმევა!).

რაც შეეხება **ნალს**, მისი აღმოსავლურ ენებში დადასტურებული ორივე მონაცემი (**nal** და **nalca**) შემოვიდა საქართველოში, თუმცა ერთმანეთისაგან რამდენადმე განსხვავებული სემანტიკით. ჩვენი ყურადღება მიიქცია „ნალის“ საბასეულმა განმარტებამ: „**სხუათა ენაა**, ქართულად **საჭედარი და ლუმბა ჰქვიან**“. დღეს ყველა ქართველურ ენაში ამ მნიშვნელობითაა (ძირითადად!) **ნალ-ი/ნალ** წარმოდგენილი, ოღონდ სვანური ენის უშგულურ კილოკავში **ნ ლ** ფორმის გვერდით **ნა-შკად-უნ** („ნაჭედი“) იც გვაქვს (შდრ. რუსული подкова). საბასეული **ლუმბა** („საჭედარი ცხენისა თუ ფერვთ საცმელთასა“), რომელიც **დიდ ლექსიკოლოგს** თურქული ჰგონია (1949: 1027), **ჯერჯერობით** დავადასტურეთ მხოლოდ აჭარულ დიალექტში, სადაც მას შეიძლება ჰქონდეს სონორჩანაცვლებული ვარიანტიც (**ლუნბა**). რაც შეეხება ფერეიდნულს, იქ **ლომბ-ა/ი** „კურტუმოს, დუნდულას“ (ე. ი. ამობურცული რაღაცის) აღმნიშვნელია.

ამრიგად, სწორედ არნოლდ ჩიქობავას თეორიის ჭეშმარიტების დამადასტურებელი აღმოჩნდა ჩვენი საანალიზო მასალა, რადგანაც ქართველურ ენათა დიფერენციაციის შემდგომ ნასესხები ლექსიკა ვერანაირ ფონემათშესატყვისობას ვერ გვაძლევს ვერც ქართულში, ვერც სვანურსა და ვერც მეგრულ-ლაზურში.

ი. ჩ ა ჩ ა ნ ი ძ ე (ქუთაისი)

ჰუგო შუხარდტის რეცენზია სილოვან ხუნდაძის ნაშრომზე „სალიტერატურო ქართული“

ცნობილი ავსტრიელი ენათმეცნიერი და ქართველოლოგი ჰუგო შუხარდტი (1842-1927) დიდ ინტერესსა და ცოდნას იჩენდა ქართულის ენის კვლევაში. ქართველი საზოგადო მოღვაწეები და მკვლევრები – პეტრე მელიქიშვილი, ილია ჭავჭავაძე, ნიკო მარი, ალექსანდრე ხახანაშვილი, მოსე ჯანაშვილი, ფილიპე გოგიჩაიშვილი, ნოე ჟორდანი, აკაკი შანიძე – ინტენ-

სიური მიმოწერის საფუძველზე განსაკუთრებულ დამოკიდებულებას იჩენდნენ ჰ. შუხარდტის მიმართ და დახმარებას უწყვედნენ ქართულის შესწავლაში, რომლის ნათელი დასტურია გრაცის უნივერსიტეტში დაცული ჰ. შუხარდტის პირადი საარქივო მასალები (ვ. იმნაიშვილი, 2006). ქართულ ენას ეხება მისი ნაშრომები: „Über das Georgische“ („ქართული ენის შესახებ“-1895), „Ueber den passiven Charakter des Transitivs in den kaukasischen Sprachen“ („გარდამავალი ზმნის პასიური ხასიათის შესახებ კავკასიურ ენებში“ – 1895), „Kharthwelische Sprachwissenschaft“. („ქართველური ენათმეცნიერება“ (I, II, III, 1896-1897), „Georgische Handschriften in Torre del Greco“ („ქართული ხელნაწერი Torre del Greco-ში“-1896), „Georg. წ, ჭ = ts“. („ქართული წ და ჭ“ – 1902) და ა. შ.

საარქივო მასალებიდან მნიშვნელოვანია ჩვენ მიერ მოპოვებული აქამდე შეუსწავლელი ჰ. შუხარდტის რეცენზია გამოჩენილი გრამატიკოსისა და პუბლიცისტის სილოვან ხუნდაძის (1860-1928) წიგნზე „სალიტერატურო ქართული“ სათაურით „სალიტერატურო ქართული. სილოვ. ხუნდაძის გამოკვლევა. ქუთაისი. Типог. Килაძე и Хелაძე. 1901. [Litterarisches Georgisch. Untersuchung von Silowan Chundadze . Kutaïs.] SS. 239 [nach einer Schlussbemerkung wurde der Druck im Febr. 1902 vollendet]“.

საყურადღებოა, რომ გაზეთ „ივერიაში“ ენათმეცნიერმა და ეთნოგრაფმა მოსე ჯანაშვილმა სპეციალური წერილი მიუძღვნა ამ მოვლენას და აღნიშნა:

„მოგვივიდა გერმანულს ენაზედ დასტამბული ვრცელი წერილი პროფესორის ჰუგო შუხარდტისა საზოგადო სათაურით Litterarisches Georgisch. პატივცემული ავტორი, რომელსაც, როგორც სჩანს, კვლავ მოუკიდნია ხელი ქართულ ფილოლოგიისათვის, წარმოგვიდგენს ბ.ნ სილოვან ხუნდაძის შრომის, – სალიტერატურო ქართულის, – განხილვას. როგორც მიუდგომელის მეცნიერის ნამუშევარი, ღირს იმად, რომ გადმოითარგმნოს და დაიბეჭდოს ქართულს ჟურნალშიაც“ (მოსე ჯანაშვილი, „ივერია“, 1902, N267,4).

ნიშანდობლივია, რომ ჰ. შუხარდტი რეცენზიას იწყებს შემდეგი სიტყვებით: „ვერც ერთი სამწერლობო ენა ვერ გაექცევა ბრძოლას „სიწმინდისათვის“, მათ შორის ქართულიც; მართლაც, ამ ნაშრომის ავტორის აზრით, არც ერთ სალიტერატურო ენაში არ არის ფორმების ისეთი მრავალგვარობა, როგორც დღეს ქართულში არსებობს; იგი აქებს ძველ ენას, თუმცა ცდილობს მის გამოსწორებას და ამას აკეთებს უკიდურესი თავმდაბლობის გრძნობით. ის 17 წელი ასწავლიდა ქართულ ენას, მაგრამ მიუხედავად ამისა, დღემდე არ იცის საფუძველიანად. მას ხანგრძლივმა გამოცდილებამ და დაკვირვებებმა მოუტანა ზოგიერთი ნაყოფი, რომელიც ახლა წარმოადგინა“.

რეცენზიაში ქართული ენის საკითხებზე მსჯელობისას ჰ. შუხარდ-ტი საკმაო სისრულით ითვალისწინებს და ზედმიწევნით აანალიზებს სილოვან ხუნდაძის „სალიტერატურო ქართულში“ წარმოდგენილ ცალკეულ საკითხებს და მიდის მეტად საყურადღებო დასკვნებამდე. ავტორი ნაშრომში განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებს ზმნას და ამიტომ, მისი საკმაოდ ვრცელი რეცენზიიდან, მოხსენებაში ყურადღებას გავამახვილებთ სილოვან ხუნდაძის ნაშრომის მიხედვით რეცენზენტის მიერ გაანალიზებულ ზმნის ფორმებზე.

მ. ჩ უ ხ უ ა (თბილისი)

ლატერალური შესატყვისობის კიდევ ერთი სახეობისათვის იბერიულ-კავკასიურ ენებში

მას შემდეგ, რაც გაირკვა პალეოკავკასიური სადა/არაინტენსიური **ლ** ლატერალ-აფრიკატის კანონზომიერი **თხ** შესატყვისის შესახებ ქართველურ-ნახურ-დაღესტნურ ენებში, შდრ. ს.-ქართვ. **თხ** : ს.-ნახ. **თხ** : ს.-დაღ. **ლ** (ს.-ქართვ. *დი**თხ**-ელ- : ს.-ნახ. ნე**თხ**-ინ : ს.-დაღ. *დე**ლ**ერ-/ ***ლ**ერ-ენ- „თხელი“; ს.-ქართვ. ***თხამ**- „თხემი“ : ს.-ნახ. **თხო**შ- „სახურავი“ : ს.-დაღ. ***ლამ**- „სახურავი“...), ბუნებრივად დგება საკითხი პალეოკავკასიური **ლ** ინტენსიური ლატერალ-აფრიკატის კანონზომიერი შესატყვისების თაობაზე ქართველურ ენებში (resp. საერთოქართველურ ფუძეენაში). როგორც ეტიმოლოგიურად ერთმანეთთან დაკავშირებული ძირეული/მკვიდრი ლექსიკის ისტორიულ-შედარებითი ანალიზით ირკვევა, ასეთი კომპლექსი საერთოქართველურში **ტყ** უნდა ყოფილიყო, რასაც არაორაზროვნად ამტკიცებს რეგულარული და კანონზომიერი ბგერათმესატყვისობა ს.-დაღ. **ლ** : ს.-ქართვ. **ტყ**, შდრ.:

- (1) ს.-ქართვ. ***ტყ**ებ- „ცემა, ტყეპა“ : ს.-დაღ. ***ლ**ზბ- „რტყმა“ (ხუნძ. **ლ**ზბ-/**ლ**ზპ-, კარ. **ლ**ზბ-...)
- (2) ს.-ქართვ. ***ტყ**აბრ- „ბრტყელი“ (სვან. **ტყ**გფრ-ი) : ს.-დაღ. ***ლ**ზბარ- „ბრტყელი“ (ხვარშ. **ლ**ზბარ-ა...)
- (3) ს.-ქართვ. ***ტყ**ლაპ- „ხილის ფაფის თხელი ფენა“ (ქართ. **ტყ**ლაპ-ი) : ს.-დაღ. ***ლ**ზპარ- „საჭმელი ქერის ფქვილისაგან“ (დიდ. **ლ**ეპელ-ი...)

- (4) ს.-ქართვ. *ლერტყ- „ხორცის ძარღვიან-ლორწოვანი ნაწილი; ქონი“ (ქართ. ლერტყ-ი, ზან. ლინტყ-) : ს.-დალ. ს.-დალ. *დარლჟ- „ძვალი“ (ხუნდ. რალჟ-ა., ლაკ. თარკ)
- (5) ს.-ქართვ. *ტყარ- „ფადარათი“ (სვან. ტყერ-ნ- „ფადარათი“...) : ს.-დალ. *ლჟტარ- „pedere“ (ხუნდ. ლჟა-, ახვ. ლჟტერ-ორ-...), შდრ. ს.-ნახ. *ნა-ტყარ- „ჩირქი“...

თუმცა აქ გამოთქმული თვალსაზრისი სრულებით არ ნიშნავს იმას, რომ ნებისმიერი ნახურ-ქართველური ტყ კომპლექსი ავტომატურად გულისხმობს მხოლოდ ლჟ ლატერალურ შესატყვისს საერთოდადესტნურში ან პალეოკავკასიური ლჟ არის მხოლოდ მათი წყარო; არა, რა თქმა უნდა, არაერთი ტყ ნახურ-ქართველურში ბიფონემური შედგენილობისაა და დადესტნურშიც ამავე რიგის გახმოვანებული ან რედუცირებული სახეობებითაა წარმოჩენილი იგი, შდრ. ს.-ქართვ. *ტყაჟ- „ტყავი“ : ს.-დალ. *ტჟჟ-ა „ტყავი“ (ხუნდ. ტჟჟ „ცხვრის ტყავი; წიგნი“...), შდრ. ჩეჩნ. ტარღა „მატყლი“; ს.-ქართვ. *ტყჟალ- „ტლაპო; შლამი“ (სვან. ტყჟალ/ტყჟალ) : ს.-დალ. *ტიღლ „ტალახი“ (კრიწ. ტიღელ), შდრ. აფხაზ. -ტყჟა, სიტყვაში ა-ძე-ტყჟა „გუბე“... გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ზოგჯერ საერთოქართველური ტყ ინტენსიური ტა-სგანაც მომდინარეობს (ს.-ქართვ. *ტყამ- „სროლა, გადაგდება“ (ლაზ. ტკომ-) : ს.-დალ. *ტამ- „სროლა“, კარ. ტამ-, ტამ-ალა; ს.-ქართვ. *ტყორც- „ტყორცნა“ : ს.-დალ. *ტორჩა- „სროლა“, „სროლა“, კარ. *ტორჩა-...) და ლოგიკურად ჯდება ს.-ქართვ. ცხ/ჩხ : ს.-დალ. ც/ჩ, ს.-ქართვ. წყ/ჭყ : ს.-დალ. წჟ/ჭჟ და ა. შ. რეგულარულ-კანონზომიერ და სისტემურ ბგერათშესატყვისობებში, რის შესახებაც უფრო ვრცლად მოხსენებაში გვექნება საუბარი.

ც. ჯ ა ნ ჯ ღ ა ვ ა (თბილისი)

დაახლოებითი შინაარსის რიცხვითი სახელები მეგრულში

შინაარსის გათვალისწინებით ორი ჯგუფის რიცხვით სახელებს გამოყოფენ – გარკვეული რიცხვის აღმნიშვნელ სახელებს (ერთი, ორი, სამი, ათი, ასი...) და გაურკვეველი რიცხვის აღმნიშვნელ სახელებს (ბევრი, მრავალი, ცოტა...) სემანტიკურად ამ მეორე ჯგუფთან ახლოსაა რიცხვითი სახელები, რომლებიც დაახლოებით, სავარაუდო რაოდენობას აღნიშნა-

ვენ; აგებულების თვალსაზრისით ისინი კომპოზიტებია: ორი-სამი, ხუთი-ექვსი, შვიდი-რვა, ათი-თორმეტი („ათი-თორმეტი ყაზახი გასწევს თრიალეთისკენა“ – „არსენას ლექსი“), ოცი-ოცდახუთი...

დაახლოებითი რიცხვითი სახელები მოეპოვება მეგრულსაც, მაგრამ, ქართულისაგან განსხვავებით, მათი პირველი კომპონენტები ბრუნვის ნიშნებს ჩვეულებრივ არ დაირთავენ: ჟირ-სუმი „ორი-სამი“, ოთხ-ხუთი „ოთხი-ხუთი“, ვით-ვითოხუთი „ათი-თხუთმეტი“, ეჩ-ეჩდოხუთი „ოცი-ოცდახუთი“... ჟირ-სუმე „ორმა-სამმა“, ოთხ-ხუთიე „ოთხმა-ხუთმა“, ვით-ვითოხუთიე „ათმა-თხუთმეტმა“, ეჩ-ეჩდოხუთიე „ოცმა-ოცდახუთმა“...

დაახლოებით რიცხვით სახელებს წინ შეიძლება დაერთოს „ერთის“ აღმნიშვნელი სიტყვა და იმავე სავარაუდო შინაარსის შესიტყვება მივიღოთ: ართ(ი) სუმ-ოთხი „ერთი სამი-ოთხი“, ართ(ი) ხუთ-ამშვი „ერთი ხუთი-ექვსი“, ართ(ი) ჩხორო-ვითი „ერთი ცხრა-ათი“...

On Sentence-like Proper Names in Georgian

The aim of this paper is to contribute to the understanding of the morphosyntax of proper names (anthroponyms) and, in particular, the range of (internal) structural variation they exhibit. We will focus on Georgian proper names that display the unusual feature of being derived from clauses, including finite verbforms, subject and object agreement markers, negation, question words and other categories. Examples of such first names are *Arvelodi* ‘I didn’t expect 3pers’, *Maxare* ‘Make me happy!’ (//‘You made me happy’) and *Mzevinari* ‘Who is the sun?’.

Proper names (PN) are characterized by having a unique reference but, as discussed in Schlücker & Ackermann (2017), represent a wider category than proper nouns. Proper names can show high complexity both morphologically and syntactically. Coates (2006: 373) states that “from the point of view of external syntactic relations, names must always be noun phrases.” He continues to stress that “it does not follow that the head of any such noun phrase must have the characteristics of a noun [...] nor that the NP itself is structured as a noun phrase.” He gives examples of proper names in Yoruba that show sentence-like internal structure (Coates 2006:373). Helmbrecht illustrates the same point for Hoocak (Siouan) and states that “A typological study of the morphology and syntax of PN is still lacking” (Helmbrecht 2015:2). In this context, sentence-like proper names in Georgian are of particular typological interest.

Sentence-like PNs represent a minor type in Georgian. Statistical data on name-giving (sda.gov.ge) show that some proper names may be used for both sexes (such as *Arvelodi* ‘I didn’t expect 3pers’, mostly used as a boy’s name, and *Vinari* ‘Who is it?’, predominantly for girls). Other names are given either to girls (such as *Mzesadari* ‘Where is the sun?’) or to boys (*Velodi* ‘I waited for 3pers’). Sentence-like proper names share case marking patterns of common nouns as seen in examples (1-3): (1) *ak’vanši c’evs Mzevinari, Mzevinar-ma (-ERG) mzes umzira*. ‘Mzevinari is lying in her cradle, Mzevinari (-ERG) looked at the sun.’ (from the poem *Mzevinari* by Simon Chikovani). (2a) *Datuna-m da Maxare-m ertmaneti tožinebis teat’rši gaicnes*. ‘Datuna and Maxare (-ERG) got acquainted with each other at the

Puppet theatre.’ (2b) *rogor gamaxare, Maxare, – tkva k’maq’opilma Datunam*. ‘How happy you made me, Maxare (lit. ‘You made me happy.’) – the satisfied Datuna said.’ (literatura.mcvane.ge) (3) *Arvelod-is-tvis araperi ar gvakvs žer*. ‘We don’t have anything for Arvelodi (-GEN-for) yet.’ (tia.ge). In the paper we examine around thirty sentence-like personal names and discuss structural subtypes.

References

Coates, Richard A. 2006. “Properhood”. *Language*. Volume 82, Number 2, June 2006, 356-382.

Helmbrecht, Johannes. 2015. “On the Form and Function of Proper Names – A Typological Perspective”, 1-24. [2021-08-01] https://www.academia.edu/8265467/Form_and_Function_of_Proper_Names

Schlücker, Barbara & Tanja Ackermann. 2017. “The morphosyntax of proper names: An overview”. *Folia Linguistica* 2017; 51/2, 309-339.

Database

sda.gov.ge. “saint’ereso st’at’ist’ik’a”. *saxelmc’ipo servisebis ganvitarebis saagent’o*. https://sda.gov.ge/?page_id=8680

Sources

literatura.mcvane.ge. “p’irveli šexvedra”. [2021-08-01]. <http://literatura.mcvane.ge/main/literatura/proza/34447>

Chikovani, Simon. “Mzevinari”. [2021-08-01]. <https://poetry.ge/poets/simon-chikovani/poems/427.mzevinari.htm>

tia.ge. “mizidulobis k’anoni”. [2021-08-01], <https://tia.ge/98669-mizidulobis-kanoni-nawili-19-21.html>

И. А. Абдулаева (Махачкала)

Формы прошедшего законченного времени в ахвахском языке

В бесписьменном ахвахском языке, относящемся к аваро-андо-цезской группе нахско-дагестанских языков, представлена богатая система временных форм. В этой системе наиболее дифференцирована сфера прошедшего времени, в которой максимально детализированы оттенки глагольного действия. Здесь можно разграничить следующие временные формы: прошедшее законченное время (аорист), прошедшее незаконченное время, прошедшее неочевидное время, давнопрошедшее время (плюсквамперфект). Все эти времена располагают несколькими формами аналитического или синтетического образования, различаются семантически и имеют отдельные зоны функционирования. Объединяющим признаком для всех этих форм является обозначение ими действия, протекающего до момента речи. Остановимся более подробно на формах прошедшего законченного времени (аориста).

Для форм прошедшего законченного времени характерно выражение действия, свидетелем которого был говорящий. Применяются для характеристики действия, имевшего место до момента речи и достигшего своего предела до этого момента. Как правило, данные формы констатируют действие как факт прошлого, не указывая на его отношение к моменту и не рассматривая действие в самом процессе его протекания, подчеркивая только его целостность и законченность.

Прошедшее законченное время в ахвахском передается синтетически при помощи нескольких формантов: *-ари (-ери)*, *-ани (-ени)*, *-аде*, *-ада*, *-ва*. Выбор первых двух формантов зависит от типа спряжения. Согласные *р* и *н*, которые способствуют делению глаголов на два ряда, выступают также и тематическими показателями. Присутствуя во многих спрягаемых формах, они по существу срослись с глагольной основой. Тематический показатель не присоединяется непосредственно к корню, а следует за формантами, указывающими на переходность/непереходность, темпоральную корреляцию.

Употребление тех или иных формантов для образования форм прошедшего законченного времени зависит от семантических нюансов и зоны функционирования.

Наиболее распространенные в образовании прошедшего законченного времени форманты – *ари* (*-ери*), *-ани* (*-ени*) – употребляются для описания действий, прошлых событий, свидетелем которых был говорящий.

Хіема бекъо эха бекъ1-ари.

«Скотина вышла из хлева».

Мик1е швекъ1е унк-ани.

«Ребенок хорошо поел».

Формы с *-аде* используются в утвердительных предложениях, чтобы подчеркнуть тот факт, что говорящий не только был свидетелем события, но и сыграл в нем активную роль.

Деде мик1е квади бихъ-аде.

«Я поддержал ребенка на руках».

Формы с *-ада* встречаются в формах, где дается ответ на вопрос о прошлых событиях.

Вук1ачи мене метинол1и?

«Присутствовал ты на свадьбе?»

Вук1ада метинол1и дене.

«Я был на свадьбе».

Формы с *-ва* используются в вопросительных предложениях для обозначения реакции говорящего на неожиданность упомянутого события (особенно часто в вопросе «почему?») и утверждения положения, подчеркивающего эпистемический авторитет говорящего.

Отрицательные формы прошедшего законченного времени в ахвахском языке образуются соответственно при помощи формантов: *-иль1а*, *-лъ1е*, *-ушава*.

Сфера применения форм прошедшего законченного времени обширна. Чаще всего они оформляют связное повествование о событиях, имевших место в прошлом, выступая как главное средство выражения последовательного развертывания событий.

И. Х. Абдуллаев (Махачкала)

Категория постоянства (продолжительности) признака и состояния в лакском языке

1. В лакском языке представлены грамматические категории и морфологические формы, функционирующие также в других дагестанских языках и нередко имеющее общее происхождение и возводимые к единым архетипам. Однако в структуре лакского языка наблюдаются также такие грамматические формы и категории, которые возникли в эпоху обособленного развития языка и являются собственно лакскими инновациями.

2. В качестве такой собственно лакской языковой категории может быть признана грамматическая форма с соответствующими маркерами, передающая значение постоянства (неизменности, продолжительности) признака и состояния, представленная в наречиях и прилагательных, а также в отглагольных образованиях – деепричастиях и причастиях настоящего и прошедшего времен. Эти образования имеют соответственно образующие их сложные «классные» аффиксальные (суффиксальные) элементы, которые выступают в виде «полных» и «стяженных» вариантов. Обычно они факультативны, в особенности в наречиях и прилагательных, хотя нередки случаи их использования для уточнения ряда смысловых нюансов. Исходными для стяженных вариантов являются полные формы, которые подверглись фонетическим изменениям в результате редукции гласных в сложных аффиксах. Стяженные формы более употребительны в отглагольных образованиях – деепричастиях и причастиях и становятся характерными именно для них.

3. **Полные** формы выступают в следующем виде: **-нува** I кл. (**-нура** II кл., **-нува** < **-нуба** III кл.). По образованию они представляют собою сочетания адвербиального аффикса **-ну** и «возвратного» классного аффикса **-ва`** (I кл.), **-ра`** (II, IV кл.), **-ва`** < **-ба`** (III кл.) с тенденцией к слиянию в единый сложный аффикс, что проявилось в появлении их «стяженных» вариантов.

Стяженные формы реализованы в виде комплексов: **-на** < ***-нва** < **-нува** I кл. (**-нна** < ***-нда** < ***-нра** < **-нура** II, IV кл., **-нма** < ***-нба** < **-нуба** III кл.). Ср.:

а) *гъели-* «теплый», *гъели-ну* «тепло», но *гъели-ну-ва* (I кл.), *гъели-ну-ра* (II, IV кл.), *гъели-ну-ва* < *гъели-ну-ба* (III кл.) «постоянно, долго тепло»; ср. также : *гъелинувасса* (*гъелинурасса*, *гъелинувасса* < *гъелинубасса*) «всегда теплый»;

б) *гъелин-а* < * *гъелин-ва* (I кл.), *гъели-н-на* < *гъели-н-ра (II < IV кл.), *гъели-н-ма* < * *гъели-н-ба* (III кл.) «всегда тепло»; ср. также: *гъели-насса* (*гъелиннасса*, *гъелинмасса*) «всегда теплый».

4. В отглагольных образованиях обычно используются «стяженные» формы, хотя в старописьменных памятниках употребительны «полные» варианты (*ттихълайнува* вм. соврем. *ттихълайнма* «всегда сося грудь»). Ср.: *чичлай-на* (*чичлай-нна*, *чичлай-нма*) «пища постоянно», ср. также: *чичлайнасса* (*чичлайннасса*, *чичлайнмасса*) «пишущий постоянно». В прош. вр.: *хларчІу-н-а* < * *хларчІу-н-ва* (I кл.), *хларчІу-н-на* < *хларчІу-н-ра (II, IV кл.), *хларчІу-н-ма* < *хларчІу-н-ба (III кл.) «постоянно, всегда выпивши»; ср. также: *хларчІунасса* (*хларчІуннасса*, *хларчІунмасса*) «постоянно выпивший».

5. В тех случаях, когда стяженные варианты присоединяются к основам с согласным исходом, то такие формы становятся неклассными и выступают в виде одной обобщенной формы: *мякъ-на* «постоянно жажда», *мякъ-на-сса* «постоянно жаждущий»; *хларчІ-на* «постоянно выпивши», *хларчІ-на-сса* «постоянно выпивший». В разговорной речи в отглагольных образованиях такие формы и в других случаях нередки и получают распространение. Ср. *зий-на* (вм. *зий-на*, *зий-нна*, *зий-нма*) «постоянно работаю»; *зий-насса* (вм. *зийнасса*, *зийнннасса*, *зийнмасса*) «постоянно работающий». Здесь мы наблюдаем известный в истории лакского языка процесс перехода классных форм в неклассные и возникновение более абстрагированных в грамматическом отношении форм.

6. Подробное исследование категории постоянства, неизменности признака и состояния в лакском языке поможет раскрыть многие специфические особенности в структуре лакского языка.

Ж. М. А д у х о в а (Махачкала)

Категория вежливости в коммуникативной культуре дагестанцев

Современная лингвистика сместила акценты с исследования языка человека на исследование человека в языке. Одно из востребованных направлений в этой области – это речевое общение и обслуживающие его коммуникативные категории. Важнейшую функцию в регулировании процесса общения выполняет такая категория этики и прагматической лингвистики как вежливость. Вежливость хоть и является универсальной коммуникативной категорией, представленной во всех культурах, формы её проявления носят сугубо этноспецифичный характер. Дагестанская культура, как и любая этническая культура, имеет определенный, характерный только для неё, национальный стиль коммуникации, который в настоящее время переживает заметные трансформации, вызванные процессами урбанизации, поскольку традиционный этикет дагестанцев – это этикет сельского населения.

Несмотря на известное многообразие этносов, языков и культур народы Дагестана объединяет ряд факторов. Одним из значимых объединяющих факторов являются неписанные законы горского этикета (комплекс норм морали), в принципе одинаковые для всех, различающиеся только деталями. Этикетные формулы, соответствующие данным нормам, в дагестанском коммуникативном пространстве воспринимаются как вежливые.

Категория вежливости, репрезентированная формулами речевого этикета, проявляется в процессе общения. Отсутствие дифференциации обращения на «ты» и «Вы», вежливого обращения, типа «пожалуйста» и грамматически выраженной категории деминутивности в языках Дагестана компенсируется феноменом уважительного, почтительного отношения к представителям старшего поколения, вне зависимости от родственных отношений. Такое отношение к старшему поколению свидетельствует об их высоком аксиологическом статусе, оно характерно не только для Дагестана, но и для всего Кавказа, поэтому его можно квалифицировать как общекавказскую культурно-этническую доминанту.

Проявлением вежливости считается интерес к личной жизни коммуниканта (односельчан, особенно после долгой разлуки), который проявляется в расспросах, типа: Как здоровье? Как родители? Как дети? Как соседи? Как скотина? Каков урожай? и т. д. При этом, чем больше расспросов, тем большее уважение ты проявляешь к собеседнику. В другой культуре это расценивается как невежливость и вторжение в личную жизнь.

Категория вежливости в вербальном общении дагестанцев проявляется в широком применении многочисленных благопожеланий (выбор которых обусловлен конкретной речевой ситуацией) с целью реализации интенции выразить положительные эмоции к адресату. Здесь существуют тонкие нюансы, несоблюдение которых может рассматриваться как нарушение этикетных норм и проявление невежливости. Мужчины избегают благопожеланий, относящихся к жене, сестре и дочери адресата, связанных с прибавлением в семье.

Проявлением невежливости считается использование проклятий в коммуникативном акте в составе обращения или вместо обращения. Прагматически это можно оправдать тем, что такая речевая стратегия позволяет коммуникантам (чаще адресанту) эмоционально разрядиться и снять напряженность речевой ситуации. В результате употребления злопожеланий чрезмерная экспрессивность заметно спадает. В мужской речи проклятия встречаются чрезвычайно редко.

Вербальные формулы речевого этикета дагестанцев носят четко регламентированный гендерный характер. Мужские этикетные формулы носят эмоционально-сдержанный, лаконичный и четкий характер. Женские этикетные формулы, как правило, носят пространственный, эмоционально открытый, многословный, экспрессивный характер.

Этикетные отношения, как известно, формируются и развиваются на нормах морали данного общества и в соответствии с особенностями быта и уклада жизни. Изменение уклада жизни привело к тому, что правила и формулы семейного речевого этикета в языках Дагестана претерпели заметные изменения. Так, проявлением вежливости в быту считался обычай, когда замужние женщины табуировали имена мужа, родителей и родственников мужа. Ныне обычай этот не соблюдается, однако «отголоски» его проявляются в том, что в большинстве дагестанских этносов жена к мужу публично (!) обращается не по имени, а, употребив вокатив-междометие.

А. Р. А л и г а д ж и е в а (Махачкала)

Реализация категории грамматического класса в деепричастиях бежтинского языка

Важнейшим принципом организации лексической системы дагестанских языков является именная классификация, сущность которой заключается в распределении имен существительных по определенным группам, исходя из семантических критериев. Категория грамматического класса представлена во всех дагестанских языках за исключением лезгинского, агульского и удинского языков, где сохранились лишь следы грамматических классов. В остальных дагестанских языках число именных классов колеблется от двух до восьми.

Лексико-грамматические классы бежтинского языка исследуются в статье М.Ш. Халилова [1], где предпринимается также попытка установить критерии для разграничения имен существительных по классам. Категория грамматического класса является реляционной категорией, она находит формальное выражение не в самом имени существительном, а в словах, согласующихся с ним: глаголах, прилагательных, указательных местоимениях и некоторых наречиях.

Преобладающее большинство глаголов бежтинского языка не содержат в своей структуре классного показателя – это т.н. «неклассные» глаголы. Глаголов с классным показателем, т.н. «классных» глаголов значительно меньше, в них нулевой классный экспонент ($\emptyset$ -) указывает на I грамматический класс (класс мужчин), **ж** – на II класс (класс женщин и некоторых вещей), **б** – на III класс (класс живых существ и некоторых вещей); **ж//м** – на IV класс (класс остальных вещей). Во множественном числе представлены два класса: **б-//м** – для разумных существ, **ж** – для неразумных существ. Эти показатели репрезентируют одновременно грамматический класс и число.

В нашем докладе рассматривается один из малоизученных аспектов данного вопроса – функционирование классных показателей в составе деепричастий.

Функционирование классно-числовых показателей в структуре деепричастия зависит от переходности или непереходности глагола, от которого образовано деепричастие. Деепричастие, образованное от

классного глагола, изменяется по классам, ориентируясь на число субъекта или объекта действия, в зависимости от переходности или непереходности исходного глагола. Деепричастие, образованное от переходного глагола, согласуется в классе и числе с объектом действия: *Ожьоьна* (I кл. ед.ч.) *акьона* (I кл. ед.ч.), *иси йочойо* (II кл.). «Сына приведя, сестра ушла»; *Ожьдаьна* (мн.ч.) *б̄акьона* (мн.ч.), *иси йочойо* (II кл.). «Сыновей приведя, сестра ушла»; *Кидна* (II кл. ед.ч.) *й̄акьона* (II кл. ед.ч.), *иси йочойо* (II кл.). «Дочь приведя, сестра ушла»; *Киббана* (мн.ч.) *б̄акьона* (мн.ч.), *иси йочойо* (II кл.). «Дочерей приведя, сестра ушла»; *Гедона* (III кл. ед.ч.) *бакьона* (III кл. ед.ч.), *иси йочойо* (II кл.). «Кошку приведя, сестра ушла»; *Гедбона* (мн.ч.) *й̄акьона* (мн.ч.), *иси йочойо* (II кл.). «Кошек приведя, сестра ушла».

Деепричастие, образованное от непереходного глагола, согласуется в классе и числе с субъектом действия: *Ожьоь ийана о^нкьойо*. «Сын, плача, пришел» (I гр. кл.); *Кид йийана й^нкьойо*. «Дочь, плача, пришла» (II гр. кл.); *Гедона бийана мокьойо*. «Кошка, плача, пришла» (III гр. кл.); *ЙакIo йийана йечечIе гей*. «Сердце, плача, не успокаивается» (IV гр. кл.).

В случаях совпадения субъекта деепричастия и субъекта глагола-сказуемого имеет место классная гармония (совпадение согласования) деепричастия и глагола-сказуемого. Кроме префиксальных классных показателей, в бежтинском языке встречаются глаголы с инфиксальными классными экспонентами: **о** (I гр. кл. ед. ч.), **и** (II гр. кл. ед. ч.), **у** (III и IV гр. кл. ед. ч. и все четыре гр. кл. мн. ч.): *г-о-в-ал* I кл., *г-и-й-ал* II кл., *г-у-в-ал* III, IV кл. «идти»; *г-о-л-ал* I кл., *г-и-л-ал* II кл., *г-у-л-ал* III, IV кл. «класть», «положить» [2, с. 336]. Деепричастия, образованные от глаголов с инфиксальными классными показателями сохраняют их в своей структуре.

Нестандартное использование множественного числа в адыгейском языке

В адыгейском языке множественное число в именных группах выражается суффиксом *-хэ* (во всех падежах), показателем косвенного («эргативного») падежа множественного числа *-мэ* или их сочетанием; при этом существуют контексты – в первую очередь сочетания с числительными – в которых допустимо только появление *-мэ*. (Кроме того, имеется показатель ассоциативной множественности *-тхэ/дыхэ*, который здесь не рассматривается.)

В канонических примерах формы множественного числа указывают на множественность объектов, обозначенных основой.

Однако вышеупомянутые показатели могут присоединяться и к основам, имеющим неисчисляемую семантику, или получать другие нестандартные функции (Bagirokova et al., to appear; Ильина 2011; Кумахов 1971; приводимые ниже примеры преимущественно взяты из «Адыгейского корпуса» Arkhangelskiy et al. 2018):

- Формы множественного числа от имен, обозначающих вещества и материалы, указывают на множество образуемых ими дискретных единиц (*ятIэ* ‘глина’; *Дэпкъхэм ателъыгъэ ятIэхэр*... ‘куски глины на стенах’) или – реже – большое количество (*лбы* ‘кровь’; *Султан псынклэу ынэгу лбыхэр щифи «зигъэлагъ»* ‘Султан быстро намазал много крови на лицо и притворился мертвым’) или множество видов;
- Формы множественного числа от имен, обозначающих абстрактные понятия, указывают на множество проявлений соответствующих свойств и качеств; особенно легко такие формы образуются при множественном possessore (*шлүльэгъуныгъэ* ‘любовь’; *Илясэрэ ДэхэзакIэрэ яшлүльэгъуныгъэхэр зызэпэщэчыкIэ*... ‘если мы сравним любовь (мн.ч.) Иляса и Дэхэзаче...’);
- Формы множественного числа от собирательных имен могут указывать на множество представителей сообщества, описываемого этими именами (*милицие* ‘милиция’; *Милициехэм къагъэуцугъэ машинэм спирт зэрыт бэшэрэб литрэныкъо 2300-рэ*

къырагъотагъ 'В машине, которую остановили милиционеры, они нашли 2300 поллитровых бутылок спирта');

- Формы множественного числа от наименований групп могут указывать на множество членов этих групп (*класс* 'класс'; *Сызэсымаджэм сиклассхэр мафэ къэс къысфакЮщтыгъэх* 'Когда я болел, мои одноклассники навещали меня каждый день');
- Формы множественного числа от хорошо известных топонимов указывают на множество жителей соответствующих селений (*Улап* '(аул) Уляп'; *Улапэмэ апэу къэлапчъэм Іэгуаор дадзагъ* 'Уляпцы первыми забросили мяч в ворота');
- Форма множественного числа от вопросительного местоимения *тхьапш* 'сколько' выражает приблизительность количества (*ХьакІэу тызажэрэм тхьапшхэм ади къэкІонэу ыІуагъа?* 'Гость, которого мы ждем, примерно во сколько сказал, что придет?').

Вопреки утверждению М. А. Кумахова (1971) о наличии в адыгских языках имен *Singularia tantum*, в адыгейском языке мы не обнаруживаем классов имен, не допускающих образования форм множественного числа. Можно предположить, что это обусловлено значительной свободой адыгейской агглютинативной морфологии, позволяющей строить словоформы в процессе речи намного проще, чем в языках вроде русского.

М. Р. Багомедов (Махачкала)

Категория числа в топонимической системе даргинского языка

Термины, называемые в литературе по-разному ("местные географические термины", "индикаторы", "ключевые слова", "нарицательные слова", "апеллятивы" и т.д.), в значительной мере определяют "лицо" топонимии любого языка, являясь важнейшим его строительным материалом. Обилие и разнообразие географических терминов в топонимии Дагестана определяется природными условиями территории. Такое явление характерно и для даргинской топонимии.

Состав географических терминов даргинского языка во многом обусловлен географической средой, весьма различной в местах проживания даргинцев. Отсюда – значительное разнообразие терминов в лексико-семантическом отношении. Поскольку большинство топонимических единиц даргинского языка – сложные и составные образования, географические термины редко выступают "единолично", образуя собственное название. Однако, количество названий, в состав которых входят термины, велико.

В даргинском языке зафиксированы общеизвестные географические термины, обозначающие более или менее распространенные черты рельефа, особенности ландшафта, гидрографии, почвенно-растительного покрова и т.п., бытуют малоизвестные слова и такие, содержание которых зависит от природных условий данной местности.

В определенных условиях термины в даргинском языке выступают в составе топонимов или переходят в них: *Гургурахъу* "Круглая пашня" (с. Меусиша), *Гумракъада* "Ущелье Гумра" (с. Акуша), *Зеналадубура* "Гора зена" (с. Уркарах), *Урхъулакъаттиллачяххи* "Водопад морского ущелья" (с. Усиша), *Къанишури* "Сундучный валун" (с. Миглакаси), *Хала анхъ* "Большой сад" (с. Куртукмахи), *ИргъайлабехI* "Вершина иргая" (с. Герга), *ХIе шурагъи* "Кровавый пруд" (с. Дибгаши), *ХIябралахъаб* "Перевал кладбища" (с. Урахи), *Шагълагуни* "Дорога шаха" (с. Цурхачи), *ГягIгIиниз* "Пахучий родник" (с. Викри). Как видно из примеров, в топонимах географические термины представлены в единственном числе, в редких случаях – во множественном числе. Это характерно для всей топонимической системы даргинского языка.

В даргинской топонимии зафиксированы географические термины, выступающие в роли самостоятельных топонимических единиц: *Урхаб* «Мельница», *Къулла* «Родник», *ГIаркIв* «Река», *Тима* «Речка» (с. Чираг), *Дабури* "Гора" (с. Усиша), *Шинхъ* "Заболоченное место" (с. Меусиша), *Дабура* "Гора" (с. Ташкапур), *Сана* "Солнечная сторона" (с. Трисанчи), *ХIиркI* "Река" (с. Дибгаши), *Къаттилла* "Ущелье" (с. Джавгат), *ГIинзи* "Родник" (с. Акуша), *ДурегIи* "Ток", *Ургуба* "Луг", *ЯнцIила* "Теневая сторона", *Рутери* "Ложбина", *Шурагъи* "Пруд", *Анхъ* "Сад" (с. Муги), *БягIи* "Склон", *Сана* "Солнечная сторона" (с. Кирки), *БурхIи* «Солнечная сторона», *Къякъ* «Бугор» (с. Губден), *Гъамузи* "Болото", *Къякъи* "Ущелье" (с. Куппа), *ГIиницц* "Родник" (с. Иргали) и др. Все единицы функцио-

нируют в единственном числе. В единичных случаях отмечены во множественном числе: *Шаруби* "Пруды" (с. Мекеги), *Къудри* "Родники" (с. Цураи), *Гинццурбе* "Родники" (с. Иргали).

Географические термины топонимической системы даргинского языка, функционирующие в основном в единственном числе, имеют также форму множественного числа. Например, в топонимии тантынского говора даргинского языка (с. Танты) представлены такие географические термины: *гьилкъан* (*гьилкъунппе*) «мельница», *хъу* (*хъуме*) «пашня», *мура* (*мурбе*) «покосы», *дураз* (*дурузме*) «ток», *никъи* (*никъурбе*) «пещеры», *гИниц*(*гИинццурбе*) «родник», *чях-чяххи* (*чях-чяххурне*, *чях-чяххурбе*) «водопад», *хIеркI* (*хIуркIбе*) «река», *ккуми* (*ккумре*) «мост», *хъхъуни* (*хъхъунбе*) «дорога», *вацIа* (*вацIурбе*) «лес», *дубур* (*дубурте*) «гора», *муза* (*музурбе*) «вершина», *бя* (*бугIре*) «склон», *ссана* (*ссунбе*) «южный склон», *ганцIа* (*ганцIурбе*) «северный склон», *къатта* (*къаттурбе*) «ущелье», *хъяб* (*хъябурме*) «перевал», *ххяли* (*ххялбе*) «скала», *ругери* (*ругре*) «ложбина», *майдан* (*майдунте*) «поляна», *шяри* (*шурме*) «пруд», *машши* (*машшурбе*) «сезонное поселение», *ккумас* (*ккумасне*) «годекан» и др.

Заимствованные из русского языка апеллятивы *искалат* «склад», *пирма* «ферма», *кансила* «канцелярия», *ушкула* «школа» и др. получили статус термина в даргинской топонимии и используются в единственном числе: *Дайшабилискалат* «Склад центра села», *Шингъвабилпирма* «Ферма в Шингва», *Кансила* «Канцелярия», *Циссиушкула* «Новая школа» (с. Меусиша). Эти слова в даргинском языке имеют и форму множественного числа: *искалат* – *искалатуни*, *пирма* – *пирмаби*, *кансила* – *кансилулти*, *ушкула* – *ушкулти*.

Б. М. Берсиров (Майкоп)

Грамматические категории имен существительных убыхского языка в сравнении с абхазо-адыгскими языками

Имена существительные в убыхском языке различают категории числа, падежа, определенности-неопределенности, притяжательности и союзности.

1. *Категория числа* в убыхском языке представлена более сложной системой аффиксов, чем в абхазо-абазинском и адыгейском языках.

Наиболее распространенным маркером множественности в убыхском является аффикс **-на(-нэ//)-ны**, реже **-ы**: аджылъэ «брат», но: аджылъэна «братья». Когда именная основа оканчивается на согласный звук, используется аффикс множественности **-ны**: агэдохъ «кошка», но: **агэдохъ – ны**.

В субъективированных именных основах встречается аффикс множественности **-лъа**: агъыйшлъа «манеры» (от основы –ш «делать»); гъыгучак1алъа «их слова» (от глагола гучак1ъа «говорить»).

Иногда к аффиксу **-на** присоединяется **-лъа**. Согласно Г. В. Рогава, адыгейский аффикс множественности **-хэ** и убыхский **-лъа** общего происхождения.

При склонении имен аффикс множественного числа присоединяется к окончанию эргативного падежа **-н**. При этом, между окончанием эргативного падежа и аффиксом множественности появляется протетическое **о**: гъадзаноны «их солдаты».

Множественность существительных выражается с помощью притяжательных аффиксов: гъычъы «его лошадь», но: гъочъы «их лошадь».

В абхазском языке показателем множественности в категории вещи является **-куа**, а в категории человека **-цуа**. (К.В. Ломтатидзе)

В адыгских языках основным показателем множественности имен является форматив **-хэ**. В отличие от адыгейского языка в кабардинско-черкесском языке форматив **-хэ** имеет фонетический вариант **-һэ** (М. А. Кумахов).

2. *Категория определенности-неопределенности*. Определенная форма в убыхском, как и в абхазском языке, выражается формантом **а-**, неопределенная – нулевой морфемой: дза «солдат», но: адза' «солдаты»,

чъы «лошадь», но: ачъы' «лошади». Имеет место отпадение вокалического элемента в односложных корнях в случае, когда ударение падает на аффикс определенности: туы' «отец», но: а'ту; сы «лес», но: а'с.

Выпадение безударного гласного в середине двухсложных слов наблюдается в тех случаях, когда ударение падает на аффикс определенности: дыгъу «мышь», но: а'дгъуы; мызы «ребенок», но: а'мзы.

Неопределенность может быть выражена, как и в адыгских языках, сочетанием префикса **за-** и суффиксированного элемента **-гуара**: зытытгуара «какой-то человек».

Возможно, что и праадыгскому языку был свойственен аффикс определенности **а-**. Об этом могут свидетельствовать названия топонимов Апк1ашъ (река), Афыпс (река) и др. В современных адыгских языках категория определенности-неопределенности выражена синкретически.

Категория падежа. Система склонения в убыхском языке включает как минимум четыре падежа: именительный, эргативный, превратительный и творительный. М. А. Кумахов, кроме названных выше, выделяют еще два падежа: датив и инессив. Первые четыре падежа функционально аналогичны соответствующим падежам адыгских языков. В абхазо-абазинских языках отсутствует падежная система.

Именительный падеж в убыхском языке выражен нулевым формантом, является падежом субъекта при непереходных глаголах и падежом прямого объекта при переходных: атыт ак1ан «человек идет»; атытын гъала зауанк1ъаджъын заджакъа ак1ьяк1ъа «человек свое войско собрал и отправился на войну» – здесь **гъала** «свое войско» стоит в именительном падеже в функции прямого объекта.

Эргативный падеж оформляется аффиксом **-н**. Имя в эргативном падеже выступает как субъект при переходном глаголе и косвенное дополнение при непереходном: апхъадык1уын анайту дабйат1ын... «когда девушка увидела парня», апхъашъун йэст1ук1ъа «я женщине это отдал...». Кроме этого, эргатив может выражать направление к кому или чему-либо, превращение во что-либо, нахождение где-либо и др.

Превратительный падеж оформляется при помощи морфемы **-ны**: п1ч1ъа «гость», но: п1ч1ъаны «в качестве гостя».

Творительный падеж оформляется при помощи формата **-оны**: чъы «лошадь», но: чъоны «лошадью//верхом».

Категория притяжательности. В убыхском эта категория более простая, чем в абхазском языке, но сложнее, чем в адыгском. Личные

аффиксы притяжательности в единственном числе: сы-, уы, гы-, шы-, шъуы, агы-; во множественном числе: щ-, (у)о-, гьо-, шо-, шьо-, агьо-.

Для адыгейского языка, в отличие от остальных языков абхазско-адыгской группы, сугубо специфическим является деление аффиксов притяжательности на отъемлемые и неотъемлемые.

Категория союзности. Для выражения форм союзности в убыхском используется повторяющийся суффикс -(а)ла...-(а)ла, сочетание двух морфем -ечы... -(а)ла и единичный суффикс -гы.

И. А. Д и б и р о в (Махачкала)

Грамматическая категория класса в аварском языке (на материале закатальского диалекта)

К числу наиболее сложных проблем современного языкознания следует отнести вопросы определения способов и методов формирования именных классов – лексико-грамматических категорий имени существительного.

В современном кавказоведении еще нет окончательного, общепринятого решения вопроса о генезисе этой категории в разных группах языков. Часть исследователей, занимающихся этой проблематикой считают, что первоначальным принципом распределения лексем по классам была общность одного или нескольких семантических признаков в лексемах, относимых к одному и тому же классу. Согласно этой теории, слова дифференцировались в зависимости от значимости обозначаемых ими предметов. Причем в мировосприятии дагестанских (аварцев и др.) народов само понятие «человек» противопоставлялось всему остальному по его социальной значимости.

В настоящее время категория грамматических классов представлена не во всех дагестанских языках. Как показали исследования, исторически она была характерна и для тех языков, в которых сейчас отсутствует, в частности, в лезгинской подгруппе, где следы сохранились в виде застывших (окаменелых) аффиксов. В дагестанских языках, в

которых данная категория ныне представлена, отмечаются существенные различия как в количестве грамматических классов, так и в распределении имен по ним. Установлено, что ни в одном из этих языков количество грамматических классов не превышает четырех ни в единственном, ни во множественном числе и что четырехклассная система подразумевает трехклассную, а последняя – двухклассную на предшествующих ступенях развития.

Функционирование системы именных классов в закатальском диалекте аварского языка, наличие в нем существенно варьирующих классных систем является прямым результатом более или менее далеко зашедшего преобразования исходной системы.

Основным способом выражения именных классов в исследуемом диалекте является синтагматический – соотнесенность того или другого имени с конкретным именным классом устанавливается исключительно в синтагме с помощью компонентов морфологической категории класса.

«В дагестанских языках классные экспоненты выполняют функцию своеобразных кодов именных классов. Это означает, что классные экспоненты не могут быть носителями элементарной информации в изолированном виде, т. е. они не способны указывать на принадлежность того или иного имени существительного к определенному именному классу вне их присоединения к слову в качестве префиксов или суффиксов» – отмечает известный кавказовед С. М. Хайдаков.

Категория грамматического класса в закатальском диалекте аварского языка выражена специальными аффиксами – классными показателями в, й, б – в единственном числе; р(-л) – во множественном числе.

Спорадически в исследуемом диалекте встречается классный экспонент д, который выступает показателем как мужского, так и женского класса.

Чаще всего используется в речи родителей и людей старшего возраста по отношению к малолетним детям, внукам. Имеет нечто общее с именами существительными общего рода, характерного для русского языка, например: Дотьун дадал «Садись, папин». – обращение к ребенку как мужского, так и женского пола.

Это же обращение в отношении взрослых детей уже различаются классными показателями: Йоьун, дадал «Садись, папина». Воьун, дадал «Садись, папин».

Экспонент д используется и для обозначения третьего грамматического класса в детской речи, безразлично человек это или животное, например:

Добъзи хъала гура бушуй? «Кошка не должна что ли сидеть?»

Добъзи хъала гура мун? «Ты не должен что ли сидеть?» Классные показатели являются средством выражения связи слов в предложении. Принадлежность того или иного имени к определенному классу обнаруживается только в синтаксической связи. По формальным признакам невозможно отнести, например, бете-эте «дядя» в закатальском диалекте к мужскому классу, а ниня обращение к старшей сестре «к женскому классу».

В закатальском диалекте представлено некоторое количество лексем, отнесенность которых к тому или иному классу зависит строго от контекста, например, дост «друг», гъургъул «сторож», гъобол «гость», «гостья», нюг1 «свидетель», гъумши «сосед», цоног1ал «троюродный брат», «сестра», рохътохъан «пастух», гъурдухъан «попрошайка», коч1охъан «певец, певица» и некоторые другие.

Спецификой диалекта является наличие классных показателей в собственных именах, например: Х1иджияв, Ах1мадав, Ч1ег1ерав, Ц1ет1ав, Мухтарав, Рамазанх1иджияв (мужские имена);

Шамай, Ках1ай, Х1уруг1инай, Хаджай, Джанатай, Рах1матай (женские имена) и т. д.

Известный исследователь аварского языка Ш. И. Микаилов считает, что «согласный элемент окаменелого классного показателя представлен в аварском языке в виде различных согласных, как-то: в, б, д, р, п, м, л, и. Исходными следует признать лишь три – в,б,д, остальные же – их фонетические варианты.

Окаменелый показатель грамматического класса р- встречается в отглагольных именах закатальского диалекта, например: рехъед «стадо», рагъин «дыра», рогъуаса «утром».

На факт существования в дательном падеже окаменелых классных показателей указал А. С. Чикобава в своей работе «К истории грамматических классов в аварском языке», где он отмечает: И в дательном падеже аварского языка выделяются окаменелые классные показатели : -й в литературном языке , -б в анцухском диалекте аварского языка: ди-й-е «мне» (лит.яз), ди-б-е «мне» (анцух.диал.).

Окаменелые классные показатели в некоторых случаях дают возможность судить о первоначальном распределении имен по грамматическим классам.

Окаменелые классные элементы могли подвергнуться различным фонетическим видоизменениям.

Утрата классных показателей в результате фонетических изменений – один из продуктивных процессов закатальского диалекта. В некоторых говорах диалекта дифтонг – ай сокращается до гласного –е, –о: де «она» от дай; гъе; «она» от гъай и др. В чарском говоре исследуемого диалекта формы с конечным слогом –ав (1-й грамм. класс) изменились следующим образом: ч1ег1ер –ав –ч1ег1ер – а «черный», баг1ар–ав – баг1ар – а «красный», а формант –ай (2-й грамм.класс) перешел в – е: баг1ар- ай баг1ар – е «красная», мац1 – ай – мац1 – е «желтая» и т. д.

Во всех говорах диалекта в формантах генитива вопросительных местоимений выделяются живые классные показатели: Хылав ав вас? «Чей этот мальчик?». Хылай ай яс? «Чья эта девочка?». Хылаб аб г1арба? «Чья эта арба (телега)?». Указанные факты в диалекте скорее всего явление архаическое, а не инновативное. Классные экспоненты сохранились в формантах локатива и адитива 6 – ой серии локативных падежей: рикъиб «в доме», рикъий «в дом».

В некоторых говорах закатальского диалекта в местном падеже 1-ой серии уже не различают категории грамматического класса:

Дидя рикъ-и (в) вугу «Отец дома есть».

Буба рикъ-и (й) йугу «Мама дома есть».

Бушуй рикъ-и (б) бугу «Кошка дома есть» и т. д.

Аналогичную картину мы наблюдаем в контактируемых с закатальским диалектом – анцухском и карахском.

Во всех говорах закатальского диалекта широко распространен закон редукции и выпадения гласных и согласных, в зависимости от позиции.

Эта тенденция показывает в какое противоречие приходят развивающаяся живая речь и нормы литературного языка.

Процесс развития грамматической категории класса и его экспонентов в закатальском диалекте аварского языка идет в разных направлениях. Внутренние законы развития языка в определенной степени способствовали и продолжают способствовать этому.

М. О. И б р а г и м о в а (Махачкала)

К вопросу о формировании детской лексики в рутульском языке

«Детский язык», используемый в том или ином объеме во всех естественных языках мира, составляет автономную подсистему с относительно ограниченным количеством лексем, закрепившихся исторически в сфере общения с маленькими детьми. То обстоятельство, что исследуемая лексика характеризуется рядом особенностей, обуславливает актуальность выявления источников её формирования в языке.

Лексический фонд рутульского языка содержит единицы «детского языка», связь формы которых с семантикой не всегда прослеживается носителями языка на синхронном уровне. Структурно-семантический анализ таких единиц позволил выделить несколько групп слов, характеризующихся относительно однородными этимологическими истоками.

1. К звукокомплексам, этимология которых вытекает из семантики исходных лексем, от которых они образованы, относятся детские слова, образованные от имен существительных присоединением диминутивных аффиксов (иногда непродуктивных, выявляемых лишь в нескольких детских лексемах): *нений* «мама» (общеупотр. – *нин*); *дедий* «папа» (общеупотр. – *дид*); *си-бамб-ый* «медведь, медвежонок»; *гичI-ентий* «бояка», *веш-ентIий* «плакса» и др.

2. Детские слова, а) имеющие звукоподражательную природу: *гьаIвый* «собака», *баIгьаIгый* «овца, баран», *мяв* «кошка», *гьаIm* «кушать» и др.; б) образованные от призывных слов и слов, которыми отгоняют животных: *бисий* «кошка» (образовано от призывного «бис-бис»), *дзицений* «телёнок» (образовано от призывного «дзиц-джан» или от слова «дзицI!», которым отгоняют телят, противопоставлено общеупотребительной лексеме *кьыхъ*) и др.

К этой же группе можно отнести и лексемы-синкреты, отражающие, в зависимости от контекста, либо семантику существительного, либо семантику глагола: *ап* «опасность, упадешь! (предостережение)», *чIапI-чIапI* «купание, купаться» и др.

3. Отдельную группу детских слов составляют звукокомплексы с затемненной этимологией, восстанавливаемой методами внутренней и внешней реконструкции. Так, для затемненного в этимологическом отношении детского слова *гвачIий* «рука» (общеупотр. – *хьл*) допускается сближение с лезгинской основой *квачI* «рука» и рутульской лексемой

к *Іварч* «копыто». Генетическое родство слов «рука» и «лапа» верифицируется лингвистами на материале дагестанских языков [Хайдаков, 1973]. Этимология детской лексемы *гышикІый* «ослик» восходит к тюркизму *ишак*, к которому примыкает диминутивный суффикс *-ый* (общеупотр. – *йимаъл* «осёл»); этимологию детской лексемы, употребляемой в мюхрекском диалекте *джукъай* «цыпленок» (общеупотр. – *шарак* «цыпленок») можно восстановить через посредство лексемы мухадского диалекта *джуджий* «цыпленок».

4. Группа детских слов, этимология которых не восстанавливается современными лингвистическими методами, является наиболее сложной и перспективной в плане изучения: *дос* «стоять», *гыхай* «сладости» (мюхрекский диалект, общеупотр. – *ширинлугъ*); *быбли* «танец» (мюхрекский диалект, общеупотр. – *микІ*) и др. В этой группе частотными являются лепетоподобные существительные и глаголы, состоящие из одного или двух редуцированных слогов, напоминающих детский лепет: *бебий* «хлеб» (общеупотр. *хъыв*), *бапый* «каша» (общеупотр. – *ямаг*); *бубаъ* «гулять» и др.

У некоторых общеупотребительных существительных выявляются по два соответствия в детском языке, семантика одного из них, как правило, имеет звукоподражательную природу, семантика второго компонента троичного ряда может быть восстановлена методами внутренней или внешней реконструкции. Так, несмотря на семантическую близость невозможно объединить в единые этимологические гнезда те ряды, единицы которых имеют дифференцированное происхождение: *мяв* – *бисий* – *гаът* «кошка» (*мяв* – звукоподражание, *бисий* – «детское» название кошки, *гаът* – общеупотр. слово); *му* – *дзицений* – *къыхъ* «теленка» (*му* – звукоподражание, *дзицений* – название телёнка в «детском языке», *къыхъ* – общеупотр. слово).

Таким образом, для выявления механизма появления лексем «детского языка» по определенной словообразовательной модели значимо восстановление хронологии их возникновения, определение соотношения их первичной формы и семантики и затемняющих эти параметры исторических изменений, подлежащих восстановлению методами реконструкции. Особую сложность составляет проблема восстановления первичной мотивации детских лексем и утраты связи с производящим словом.

Х. М. К а д а ч и е в а (Махачкала)

Роль генетива в реализации категории притяжательности

Категория посессивности или притяжательности в дагестанских языках относится к малоизученным и неразработанным категориям. Причин тому несколько. В качестве основной причины, почему данная категория не выделяется в лингвистическом дагестановедении, можно назвать отсутствие среди лингвистов единого мнения в вопросе определения сущности и границ категории посессивности. Следующей причиной такого положения можно назвать способность некоторых лингвистических средств, не предназначенных специально для передачи посессивных значений, выражать при определенных условиях семантику принадлежности. В качестве одной из немаловажных причин можно назвать также большой объем значений, реализуемых категорией притяжательности.

Учитывая большой семантический диапазон, реализуемый категорией притяжательности, её целесообразно рассматривать с точки зрения полевой модели. Функционально-семантическое поле (ФСП) является одним из распространенных методов системного исследования языков. Традиционно ФСП имеет следующую структуру: ядро, приядерную зону и периферию, которая, в свою очередь, делится на ближнюю и дальнюю периферию. Особенностью функционально-семантического поля посессивности (притяжательности) является наличие двух ядер, поскольку семантика притяжательности вербализуется двумя различными способами: предикацией и атрибуцией. Предикативная посессивность в дагестанских языках реализуется посредством синтаксических конструкций, в которых эксплицитно представлены все три компонента посессивной ситуации: 1) обладатель (посессор), 2) объект обладания и 3) предикат, репрезентирующий семантику принадлежности. Приведем пример из аварского языка:

Васасул торгЮ бую.

мальчик – ГЕН. мяч – НОМ. есть.

«У мальчика есть мяч».

Принято считать, что семантика посессивности здесь реализуется посредством предиката (*бую*), передающего семантику принадлежности. На

наш взгляд, в данной конструкции главным компонентом, выражающим принадлежность, следует считать имя существительное в форме генитива, поскольку именно данный компонент позволяет однозначно подтвердить факт обладания (мячом). Аналогичная семантика передается также локативной конструкцией:

Васасухъ торгӀо буго.

Мальчик – ЛОК. мяч – НОМ. есть.

«У мальчика есть мяч».

В данной конструкции, в отличие от предыдущей, в которой субъект (*вас*) является обладателем мяча, мяч находится у мальчика, но он не является его обладателем. Предикат *буго* «есть» реализует в данной конструкции лишь семантику временного пребывания объекта у субъекта, но не принадлежности. Следовательно, семантика посессивности реализуется посредством существительного в форме генитива.

Атрибутивная посессивность реализуется посредством генитивных конструкций, в которых эксплицитно представлены лишь два компонента посессивной ситуации: 1) обладатель (посессор), 2) объект обладания: *васасул торгӀо* «мальчика мяч». Третий компонент может быть представлен лишь имплицитно. Репрезентантами атрибутивной посессивности наряду с существительными в форме генитива являются притяжательные местоимения. В дагестановедении бытует точка зрения, отрицающая наличие в дагестанских языках притяжательных местоимений. Принято считать, что их функции выполняют формы генитива личных и возвратных местоимений. Местоимения типа: *дир* «мой», *дур* «твой», *нижер* «наш» (экскл.), *нильер* «наш» (инкл.), *гъоссул* «его», *нужер* «ваш» считаются в авароведении генитивными формами личных и указательно-личных местоимений.

Точка зрения, что в функции притяжательных местоимений употребляются личные местоимения в форме генитива, преобладает и в остальных дагестанских языках, считается что, речь может идти только о посессивных функциях генитива.

Таким образом, можно утверждать, что в дагестанских языках основную роль в реализации категории притяжательности играет именно генитив.

Именные части речи в аварском языке

Принято считать, что в аварском языке, как и в других дагестанских языках, основа слова совпадает с формой именительного падежа исконных слов.

Форма именительного падежа, как правило, не имеет падежного окончания. Приходится говорить о том, что в отличие от индоевропейских языков, например, прямая основа в аварском, в частности, не образуется при помощи суффиксов, тогда как косвенная основа принимает те или иные суффиксы в зависимости от класса имени с некоторыми отклонениями, связанными со «сдвигами в истории грамматических классов». Не подпадают под это определение формы типа *вас-ав* «мальчик», *йас-ай* «девочка», у которых при словоизменении усекается только конечный согласный. Кроме конечных классно-числовых показателей, в косвенной основе отсутствует и конечные вокалические элементы, которые, видимо, также служат для оформления номинатива.

Во многих языках прилагательное не выделяется как отдельная часть речи, имеющая свои морфологические или синтаксические характеристики. В аварском языке функцию относительных прилагательных выполняют формы родительного падежа имен существительных: ср. железный – *махх-ул* (род. п. от *махх* «железо»). Трудности появляются тогда, когда от форм родительного падежа нужно образовать соответствующее прилагательное так, чтобы оно соответствовало нормам языка. Этот вопрос сложный. Не удастся определить, от каких слов в родительном падеже возможна форма прилагательного, чтобы она «не резала слух», от каких невозможна. Возможность образования форм прилагательных от форм родительного падежа не связана с тем, возможна ли такая-то форма чисто морфологически. Эта возможность связана скорее с семантикой генитива и различием относительного признака от притяжательного.

Краткие прилагательные не отличаются по своей форме от наречий, т. е., в сущности, они являются наречиями, или наречия представляют собой основы для образования качественных прилагательных, других наречий, масдара. Краткие формы прилагательных

представляют собой одновременно и наречия, и имена существительные и прилагательные в зависимости от того, в какое окружение они попадают в словосочетании.

В каком соотношении находятся относительные прилагательные и формы в родительном падеже, относительные и качественные прилагательные? Возможно ли образование относительных прилагательных от всех форм в родительном падеже? Существуют ли здесь какие-либо семантические разграничения? Вот, на наш взгляд, вопросы, на которые в научной литературе нет однозначного ответа.

Местоимения объединяются в одну часть речи и по признаку схожести с именами – это общий признак для всех слов, обычно причисляемых к местоимениям. Местоимения аварского языка обладают морфологически выраженной категорией разумности-неразумности, у существительных ее нет, есть только изменяющиеся классные показатели: *лъльицца* “кем” (человеком) и *ссунцца* “чем” (всеми остальными).

В аварском языке имеют место местоимения, которые вообще не изменяются по числам: *чан* “сколько”, *тIолго* “все”, *лъльицца* “кем”, *ссунцца* “чем” и др. Для некоторых других характерно бинарное противопоставление единственного и множественного числа.

В диалектах аварского языка наблюдается использование в речи мужчин и женщин разных падежных форм личного местоимения первого лица единственного числа, т. е. мужчины в своей речи используют только форму номинатива при тех же глаголах. Данное отличие распространяется только на эту форму личных местоимений.

1. Вне зависимости от статуса глагола (переходный-непереходный), который в литературном языке требует постановки субъекта при переходном глаголе в эргативном падеже, а при непереходном – в именительном, например, в келебском смешанном говоре субъект, обозначаемый местоимением 1-го лица ед. числа, в речи мужчин (только!) всегда стоит в активном (эргативном) падеже.

2. Вне зависимости от статуса глагола (переходный-непереходный), который в литературном языке требует постановки субъекта при переходном глаголе в эргативном падеже, а при непереходном – в именительном, в келебском смешанном говоре субъект, обозначаемый местоимением 1-го лица ед. числа, в речи женщин стоит в именительном падеже.

3. Самым интересным явлением, на наш взгляд, является полное отсутствие в келебском смешанном говоре форм эргатива личных местоимений второго лица единственного числа.

В келебском смешанном говоре отсутствуют и формы эргатива личных местоимений второго лица множественного числа.

З. М. М а л л а е в а (Махачкала)

Способы выражения категории числа в аварском языке

Выражение количественных отношений в языке представляет собой универсалию, поскольку количественная актуализация – это одна из обязательных форм существования материи. Количественная актуализация обозначаемого именем понятия реализуется, в основном, грамматической категорией числа имен существительных.

Категория числа, семантическая сущность которой заключается в противопоставлении единичности и множественности, относится к словоизменительным грамматическим категориям, таким как падеж, время, наклонение и т. д. В отличие от перечисленных выше грамматических категорий, число является более «прозрачной» категорией, поскольку оно отражает различия, существующие в окружающем человеке физическом мире. В аварском языке, как и в большинстве языков мира, немаркированной является форма единственного числа. Путем прибавления к форме единственного числа одного из многочисленных суффиксов множественности (*-би, -ул, -ал (-ял), -л, -заби, -зал, -и, -ни, -дул, -ул*) образуется форма множественного числа. Категория грамматического числа выражается не только морфологически, путем суффиксации имени существительного с разнообразными фонетическими процессами, но и синтагматически. Синтагматический способ выражения семантики числа заключается в том, что соотносительность того или иного имени существительного с единственным или множественным числом устанавливается в синтагме с помощью компонентов морфологической кате-

гории классов, поскольку класс и число в дагестанских языках выражаются синкретически. Носителями этой категории обычно являются причастия, прилагательные, числительные, наречия, местоимения. Все три грамматических класса имеют единый классно-числовой показатель *p-* – в препозиции и *-л* – в постпозиции: *p-aчIуне-л* «прибывающие», *p-осара-л* «взятые», *p-орхата-л* «высокие», *кIудия-л* «большие», *тIоцерессе-л* «первые», *жани-р* «внутри».

Специфика реализации лексического способа выражения числа в аварском языке, как и во всех нахско-дагестанских языках, заключается в том, что дискретное количество всегда выражается сочетанием любого числительного с существительным, стоящим исключительно в единственном числе, например: *цо рагIи* «одно слово», *кIиго рагIи* «два слово», *лъабго рагIи* «три слово», *ункъо рагIи* «четыре слово», *нусго рагIи* «сто слово», *азарго рагIи* «тысяча слово».

Дагестанские языки реализуют различные способы включения несчетных существительных в числовую парадигму. Наиболее распространено в аварском языке отнесение несчетных существительных к *singularia tantum*. Некоторые дагестанские языки используют для той же цели *pluralia tantum*.

Грамматические формы числа представлены двучленной (бинарной) оппозицией: единственное число – множественное число. Они универсальны, обязательны для каждого имени. Не все имена имеют обе формы, существует незначительное количество имен существительных, располагающих только формой единственного числа или только формой множественного числа. Формы числа имен существительных наиболее абстрактны по своему значению и играют роль ядра по отношению к обоим сопроводителям – числительным и местоимениям, т. е. грамматическая форма единственного и множественного числа выражает самые общие числовые отношения: единичность и множественность.

Лексическое выражение числа, напротив, весьма конкретно. Грамматическая форма числа, являясь одним из элементов грамматической организации словарного состава, обязательно оформляет каждое существительное (имя существительное всегда выступает в одной из форм числа), в то время как лексическое выражение числа лишь в некоторых случаях сочетается с грамматическим выражением числа как средство его конкретизации.

В аварском языке представлены также слова, располагающие только формой единственного числа, но обозначающие как предметы в единственном числе, так и собирательное множество. Например: *гени* «груша», *гӀеч* «яблоко», *гамачӀ* «камень», *цӀул* «дрова», *тӀамах* «лист», *ххер* «трава», *тӀегь* «цветок» и некоторые другие. Некоторые из этих существительных могут выражать и ограниченное множественное число.

С. У. П а з о в (Карачаевск)

Категория числа имен существительных в абазинском языке (современное состояние и перспективы унификации формантов)

В современном абазинском языке имена существительные имеют грамматическую категорию числа: различаются имена единственного и множественного числа. Для обозначения единственного числа не существует специальной отдельной самостоятельной грамматической формы – словарная форма одновременно является и формой единственного числа. Множественное число имени выражается различными формантами, которые присоединяются к слову в качестве суффиксального элемента. Таковыми могут быть суффиксы **-ква**, **-чва**, **-чва-ква**, **-ра**, **-ргӀа**. В отдельных случаях для выражения значения собирательности используется формант категории определенности, префикс **а-** (*щха* «пчела» – *ащха* «пчелы, рой пчел»), а также редупликация основы. Все это глубоко изучено и описано в 40-50-х годах XX века в монографиях акад. К. В. Ломтатидзе, посвященных диалектам абазинского языка.

Материал абазинского языка показывает, что самым активным и продуктивным из вышеперечисленных формантов множественного числа является суффикс **-ква**, который преимущественно употребляется со словами класса вещей. Здесь же необходимо отметить, что имена существительные во множественном числе различают грамматические классы: класс вещей (*цӀла* «дерево» – *ацӀлаква* «деревья») и класс человека (*чкӀвын* «парень» – *чкӀвынчва* «парни, ребята»). Интерес представляет тот факт, что суффикс **-чва** употребляется с именами существительными, относящимися только к словам класса (семантического) человека, а

суффикс **-кѵа** может выражать множественное число существительного и в словах, относящихся к классу вещей, и в лексических единицах класса человека. В последнем случае может образоваться сложный суффикс **-ѵѵа-кѵа** (*апхьагІѵы* «ученик» – *апхьагІѵ-ѵѵа* «ученики, учащиеся» – *апхьагІѵ-ѵѵа-кѵа* «ученики, учащиеся»). При этом суффикс **-кѵа** не является избыточным, а, наоборот, становится основным показателем категории числа. В таких случаях суффикс **-ѵѵа**, выражая множественность, в большей степени является показателем класса человека. Анализируя множество таких случаев, К. В. Ломтатидзе приходит к выводу, что в историческом прошлом суффикс **-ѵѵа** был фонетическим вариантом форманта **-кѵа**, который в отдельных случаях использовался для выражения множественного числа.

Известно, что в абазинском языке, как и во всех иберийско-кавказских языках (А. С. Чикобава, Г. В. Рогава), имена существительные в прошлом различали грамматические классы (имели грамматическую категорию класса). Показателями этой категории были префиксальные элементы, которые в отдельных словах и сегодня встречаются в качестве окаменелых экспонентов. В современном абазинском языке соответствующая категория в полуразрушенном состоянии сохраняется только у глагола. Предполагается, что в период распада категории грамматического класса в именах, параллельно используемые показатели множественного числа аффикс **-кѵа** и его фонетический вариант **-ѵѵа** получили функциональную дифференциацию: суффикс **-кѵа** начал преимущественно использоваться со словами класса вещей, а **-ѵѵа** – с именами существительными, выражающими семантический класс человека. И тем самым в некоторой степени стали компенсаторами исчезающей грамматической категории числа в именах существительных. Однако эти форманты лишь частично сохранили выражение грамматических классов в именах, полноценной версии этой категории в именах в современном абазинском языке уже нет.

Материалы современного абазинского языка позволяют утверждать, что здесь наметилась тенденция возвращения суффиксом **-кѵа** всех своих позиций, т.е. он снова становится основным, а в перспективе – единственным показателем множественного числа в абсолютном большинстве случаев. Свидетельством тому могут служить следующие факты:

1) Суффикс **-кѵа** выражает категорию числа не только в словах, относящихся к классу вещей (*ѵѵан* «котел» – *аѵѵанкѵа* «котлы»), но все интенсивней опирается в лексический пласт языка, который относится к классу человека (*хьѵацІа* «мужчина» – *хьѵаѵѵа* «мужчины, мужики»);

2) Тот же суффикс присоединяется к именам класса человека, уже имеющим формант множественного числа **-чва** (*ла* «сын» – *лачва* «сыновья» – *апа-чва-ква* «сыновья»);

3) Множественное число лексических новообразований (неологизмы), особенно у заимствований, независимо от их классовой принадлежности (человека, вещей), образуется в абсолютном большинстве случаев с помощью аффикса **-ква** (*саби* «ребенок» – *асабиква* «дети»);

4) Аффикс **-ква** в качестве дополнительного форманта множественного числа также может присоединиться к именам существительным, уже имеющим другой суффикс множественности (**-ра**: *сыс* «ягненок» – *сара* «ягнята» – *аса-ра-ква* «ягнята»; **-ргла**: *ДзыгIва* «Дзугов(а)» – *ДзыгIваргла* «Дзуговы» – *ДзыгIва-ргла-ква* «Дзуговы» [небрежное обращение к группе Дзуговых]);

5) Имена существительные, у которых множественное число образуется с помощью редупликации, также принимают в качестве второго форманта суффикс **-ква** (*пхIвыс* «женщина» – *ахIвсса* «девушки, женщины» – *ахIв-сса-ква* «девушки, женщины»);

6) Представляет интерес и оформление множественного числа в атрибутивных комплексах *имя существительное + имя прилагательное*, когда первый компонент выражается именем существительным класса человека. Обычно аналогичный атрибутивный комплекс в абазинском языке оформляется как одно грамматическое слово – префиксы принимает препозиционное имя, а суффиксы присоединяются к постпозиционному прилагательному; при этом все аффиксы одинаково определяют грамматические категории всего сочетания в целом (*цIла ду* «большое дерево» – *ацIла дуква* «большие деревья»). В тех же случаях, когда первый компонент атрибутивного словосочетания выражен именем существительным класса человека, к нему (препозиционному имени) присоединяется (он сохраняет) суффикс **-чы**, а постпозитивное прилагательное оформляется аффиксом **-ква** (*чкIвын шIа* «молодой парень» – *ачкIвынчва шIаква* «молодые парни, ребята»).

Проведенный анализ особенностей грамматического оформления категории числа в современном абазинском языке позволяет говорить о том, что сформировалась явная тенденция унификации форманта множественного числа. В перспективе в результате десемантизации отдельных аффиксов, функционирующих в современном языке, или преобразования их функций, суффикс **-ква** может стать единственным формантом множественного числа в именах абазинского языка.

А. Ростовцев-Попель (Майнц)

Об одном типологически неочевидном явлении в мегрельском морфосинтаксисе

Вопросы морфосинтаксиса картвельских языков привлекали и продолжают привлекать внимание лингвистов как в Грузии, так и за рубежом. При этом наибольшее разнообразие морфосинтаксических моделей наблюдается в мегрельском языке. В особой мере это касается падежного маркирования актантов, которое зачастую затрагивает члены предложения, актантами не являющиеся.

Лингвистической типологии известно о словоизменительных показателях у наречий; однако в мегрельском языке наречия способны присоединять показатели падежей, обычно кодирующих субъект и объект, а не пространственные значения, как это происходит, например, в некоторых дагестанских языках. В своем описании мегрельского Харрис лишь вскользь упомянула данное обстоятельство (1991: 375), сославшись на ранние работы грузинских исследователей и более никак его не прокомментировав. Поэтому до сих пор мало что было известно о том, в силу каких причин, например, наречие *zalam* 'очень' способно присоединять показатель эргативного падежа *-k* в контекстах следующего типа:

osurc xolo keʔoropə te ndemk zalam-k.
женщина.DAT ADD влюбилась этот дэв.ERG очень-**ERG**
'Женщина к тому же **сильно** влюбилась в этого дэва'.

(Хубуа 1937: 96.23)

В предлагаемом докладе я постараюсь объяснить, как данное явление возникло, опираясь на сведения, которые, на первый взгляд, непосредственно не связаны с падежным маркированием актантов и относятся, в первую очередь, к сфере морфонологии мегрельского языка.

Условные обозначения

ADD – аддитив; DAT – датив; ERG – эргатив.

А. И. Х а л и д о в (Грозный)

Аспектуальность и кратный «вид» в чеченском языке

Начнем с проблемы терминообозначения, связанной с категориями аспектуальности и вида. Рассматривая аспектуальность как категорию общезыковую, мы не обращаем внимания на терминологическую небрежность, допускаемую исследователями славянских и иных языков и особенно составителями лингвотерминологических словарей, в которых эта категория объединяет в себе две или даже больше категорий, одна из которых – категория грамматического вида. «Аспект» и «вид» рассматриваются практически как синонимы, хотя «вид» на самом деле – лишь одна из категорий, составляющих более широкое поле аспектуальности действия. В русском языке аспектуальность вбирает в себя и грамматический вид, и грамматическое время, и способы глагольного действия (СГД), причем все три категории взаимодействуют в одной словоформе и даже могут иметь одно средство выражения (отсюда сложность проблемы различения вида и способов действия в славянских языках). В других языках – морфных, в которых есть признаки сложившегося морфологического строя, грамматический вид может отсутствовать, но отмечаются проявляющиеся по-разному два других компонента аспектуальности – грамматическое время и/или лексико-грамматическая или лексико-словообразовательная категория способов глагольного действия. К этим языкам принадлежит чеченский язык (и в целом нахские языки).

В ответ на ожидаемое возражение по нахским языкам отмечу, что не считаю, в отличие от Т. И. Дешериевой, С. М. Мовтаева и их предшественников (Н.Ф. Яковлева и др.) и большинства других исследователей нахских языков, корреляцию однократных-многократных глаголов корреляцией грамматической и тем более прямо сопоставимой с видовой корреляцией глаголов в русском языке. Инвариантные значения совершённости/несовершённости (другие термины – законченность/незаконченность, предельность-непредельность и др.) в чеченском языке, конечно, находят свое выражение, но не в противопоставлении глаголов по признаку кратности действия. Оба значения могут выражаться как однократными, так и многократными глаголами, а средствами выражения значений, сопоставимых с семантикой двух видов русского глагола, оказываются временные

формы. Так, например, в недавнопрошедшем (только что прошедшем) времени однократные глаголы и все другие однократные выражают значение совершённости (законченности) действия: *эли* «сказал», *теси* «бросил», *леци* «поймать». Образованные от них внутренней флексией многократные глаголы *баха* «говорить», *тийса* «бросать», *лиеца* «ловить» в только что прошедшем времени выражают то же значение совершённости: *бехи*, *тийси*, *лийци*. Соответственно в другом времени (например, в давнопрошедшем) те же глаголы выражают значение несовершённости (незаконченности): *олура* – *бохура*, *тосура* – *туьйсура*, *лоцура* – *лоьцура*. Корреляцию глаголов по признаку кратности действия, следовательно, нельзя рассматривать как категорию, соотносимую с грамматическим видом, основанным на соотношении инвариантных значений совершённости/несовершённости действия. Можно, конечно, согласиться с тем, что вид необязательно должен строиться на соотношении именно этих значений, и принять выделение однократного и многократного видов. Но в этом случае вряд ли может идти речь о грамматической корреляции и, соответственно, грамматическом виде. Это уже лексико-словообразовательная категория, сопоставимая с соответствующими способами глагольного действия в славянских и иных, структурно близких к ним, языках.

Таким образом, в чеченском языке аспектуальность – категория, включающая в себя грамматическую категорию времени и лексико-словообразовательную категорию кратности, которая может быть при тщательном исследовании дополнена другими значениями способов глагольного действия (тогда второй компонент аспектуальности мы назовем не категорией кратности, а категорией СГД). При этом, в семантическом плане и в чеченском языке эта категория трехкомпонентная, поскольку временные формы совмещают в себе не только значения, определяемые по отношению к моменту речи, но и значения совершённости/несовершённости действия, характерные для языков с грамматическим видом. В отдельную грамматическую категорию выражение значений, сопоставимых со значениями грамматических видов славянских языков, в чеченском и, видимо, в целом северокавказских языках, не переросло.

Все вышесказанное, надо полагать, характеризует, с поправками на некоторые их специфические черты, и другие горские иберийско-кавказские языки. Не берусь уверенно говорить о языках картвельских, особенно грузинском, но то, что в нем не выделяется грамматический вид, косвенно указывает на то, что здесь аспектуальность проявляется так же.

Категория каузатива в каратинском языке

Категория каузатива относится к наименее изученным вопросам грамматического строя каратинского языка. В грамматических исследованиях каратинского языка отмечается наличие синтетического каузатива, образуемого посредством присоединения категориального суффикса каузатива *-а* к глагольной основе, например: *хъвар-ā-лъ-а* «заставить писать», *цІцІал-ā-лъа* «заставить читать», *инкв-ā-лъа* «заставить кушать», *цІцІар-ā-лъа* «заставить пить» и т. д. Долгота гласного *ā* в форме синтетического каузатива возникла в результате слияния морфемы каузатива *-а* с морфемой инфинитива *-а*. В образовании синтетического каузатива в собственно каратинском и тукитинском диалекте наблюдаются определенные расхождения: в собственно каратинском суффикс каузатива представлен гласным *-а*, в тукитинском диалекте суффикс каузатива имеет формальную структуру *-ал*, который также как и в собственно каратинском присоединяется к глагольной основе.

Формы прошедшего и будущего времен каузатива представлены синтетическими образованиями, а форма настоящего общего времени – аналитическим образованием, состоящим из основы глагола с суффиксом каузатива *-ā-* и вспомогательного глагола *идйа* «есть», *хъварā идйа* «заставляет писать», *бекъидā идйа* «заставляет пахать» и т.д. При образовании форм прошедшего времени каузатива к основе глагола присоединяется суффикс каузатива *-а*: *хъвар-ā* «заставил написать», *инкв-ā* «заставил съесть», *цІцІал-ā* «заставил читать» и т.д. При образовании форм будущего времени каузатива к основе глагола присоединяется суффикс будущего времени *-асс*. При этом происходит слияние форманта каузатива *-а* и гласного элемента *-а* суффикса будущего времени *асс*: *хъвар-а+ а-сс = хъвар-ā-сс* «заставит писать», *цІцІал-а + а-сс = цІцІал-ā-сс* «заставит читать», *инкв-а+а-сс = инкв-ā-сс* «заставит съесть».

В каратинском языке представлена также «вторичная каузативация», образованная от исходных каузативных глаголов. При первичной каузативации субъект сам производит действие над объектом. Объект пассивен и физически, и психически. Например:

1а. *Имол хъване цЦІарā.*

«Отец (эрг.) коня (ном.) напоил».

1б. *Илйол ваша волā^н.*

«Мать (эрг.) брата (ном.) разбудила».

При вторичной каузации субъект воздействует на волю объекта, принуждая его совершать действие. Например:

2 а. *Имол ден итйа хъване цЦІарāйда.*

«Отец (эрг.) меня (ном.) заставил коня (ном.) поить».

Имол ден тІаме хъване цЦІарāльа

«Отец (эрг.) меня (ном.) заставил коня (ном.) напоить».

2 б. *Илйол йаше тІаме вацци волā^нльа*

«Мать (эрг.) дочь (ном.) заставила брата (ном.) будить».

Илйол йаше итйа вацци волā^ндйа.

«Мать (эрг.) дочь (ном.) заставила брата (ном.) разбудить».

При физической активности объекта здесь имеет место пассивность его воли. В таких типах каузации количество актантов доходит до четырех. Четырехвалентные каузативные глаголы образуются, как правило, от исходных каузативных глаголов, у которых семантика принуждения сведена к минимуму. При вторичной каузации актуализируется семантика действия субъекта, направленного на несколько объектов сразу. При этом объекты выстраиваются в линейный ряд, в соответствии с действием, производимым над ними субъектом. Активное действие первого объекта предполагает участие в действии воли объекта. Первая конструкция, когда субъект и инициатор, и исполнитель действия, возможна в случае глаголов всех морфосинтаксических типов (переходных, непереходных, лабильных, экспериенциальных) и характеризуется активным участием субъекта.

Вторая конструкция, когда субъект является только инициатором действия, а исполнителем выступает объект, возможна только в случае переходных (чаще всего первичных каузативных) глаголов и характеризуется пассивным участием субъекта.

Указанные типы каузации лежат в основе ряда факторов, которые определяют характер каузативности в целом. К таковым относятся следующие факторы: а) интранзитивность и транзитивность глагольной основы, б) разумность и неразумность имен существительных, которыми выражаются субъект и объект предложения, в) лексическое значение глагола.

Б. М.-Г. Х а р с и е в (Магас)

К вопросу о принадлежности нахского языка

Мы исходим из тезисов, что разные языки автохтонов Кавказа восходят к одной матрице. Считаем необходимым основываться на подходах Арнольда Чикобава при изучении лингвистической основы языков народов Кавказа [Чикобава А. С. О эргативном падеже – «косвенном» и «прямом» в иберийско-кавказских языках. – В кн.: Падежный состав и система склонения в иберийско-кавказских языках].

Следует учитывать, что степень изученности языков народов Кавказа различна. Для наиболее развитых регионов Кавказа, таких как Грузия, имеется реконструированная система фонем, исследования в области морфологии, синтаксиса, словообразования, составлены сравнительные словари.

Научные исследования языков других народов, например, ингушей, еще недавно ограничивались лишь списками слов, демонстрирующими обоснованность выделения этой семьи. Нет никакого сомнения, что языки народов Кавказа развивались в соответствии с эволюцией или приходили в упадок, вследствие трагических событий в истории самого народа.

По нашему мнению, нет ни одного праязыка кавказских народов, восстановление которого с полным правом можно считать завершенным. Такое положение допускает сосуществование множества альтернативных гипотез и предположений относительно происхождения языков народов Кавказа, проверка которых пока еще невозможна. Например, С. А. Старостин пишет: «Отсутствие генетического родства между северокавказскими и индоевропейскими языками очевидно: в базисной лексике этих языков какие бы то ни было совпадения отсутствуют; коренным образом различаются также фонологические и морфологические системы. Следовательно, если мы встречаемся со словарными сходствами между северокавказскими и индоевропейскими языками (как на современном этапе развития, так и в реконструированных состояниях), то речь должна идти о заимствованиях» [Старостин С. А. Индоевропейско-северокавказские изоглоссы // Древний Восток. Этнокультурные связи. М., 1988.]. Как он пишет в своих трудах «...к 5-му тысячелетию до н.э. протосеверокавказская общность распадается

(С. Старостин, В. Шеворошкин)». В соответствии с его мнением, распад нахско-дагестанского протоязыка происходил порядка четырех тысяч лет назад, с того времени, по всей вероятности, начал формироваться отдельно ингушский язык и культура этого народа. Мы не согласны с таким мнением, ибо считаем его недостаточно обоснованным. В соответствии с исследованиями М. Г. Абдушелишвили [Абдушелишвили М. Г. Антропология древнего и современного населения Грузии. Тбилиси, 1964] большинство ингушского населения и часть народов Северной Грузии относится к одному кавкасионскому антропологическому типу, что дает основание говорить об одном общем праязыке у этих народов в древности. Во-вторых, культура и быт этого населения Кавказа долгие века оставались едиными. Еще совсем недавно, в 17 веке, грузинские историографы включали Ингушетию и ингушей в границы своего царства и по всей вероятности культурного ареала. Поэтому наличие общих терминов в грузинском и ингушском языках убедительно свидетельствует о давности и глубине этнокультурного и экономического общения этих народов. Обращает на себя внимание характер словарного материала, тесно связанного с бытом и занятиями ингушей.

В определенные хронологические периоды на Кавказе протекали различные исторические процессы.

Мы считаем, что ученым Кавказа пора отказаться от стадийных марксистских теорий, которые долгое время задавали тон научной мысли, и перейти к изучению средневековой культуры Кавказа и исторических процессов развития его населения на основе цивилизационного подхода. Идеи циклического понимания истории помогут лучше понять историческое развитие кавказских языков.

Причинами разделения, а также возникновения новых языков в пространстве Кавказа служили внешние вызовы и миграция населения в определенные хронологические периоды. «Эти периоды имеют те или иные отличительные особенности, которые определяются в зависимости от избранного основания (критерия) периодизации. Для периодизации могут избираться самые разные основания: от смены типа мышления (О. Конт, К. Ясперс) до смены способов коммуникации (М. Маклюэн)...» [a-org.turbopages.org].

Итак, мы можем выдвинуть гипотезу, что нахский язык был распространен в определенный период истории наравне с другими иберийскими языками в средневековой Грузии, вероятнее всего в IV – V вв.

Если средневековый храм Тхаба-ерды относился к грузинской епархии, значит в архивах святого престола должны существовать религиозные тексты для жителей горной Ингушетии.

Необходимо также отметить, что надписи на асомтаврули зачастую находят на древних памятниках и посуде средневекового периода Ингушетии.

Нахские языки являются частью иберийско-кавказской семьи, и дальнейшие исследования приведут ученых к этому выводу.

М. М. Ш и х а б у д и н о в (К у р а е в) (Хасавюрт)

Формы выражения некоторых особенностей грамматических классов в ингердахском говоре аварского языка

Грамматический класс в ингердахском говоре аварского языка представлены тремя классами. Класс мужчин обозначается формантом –в, класс женщин –й и класс, объединяющий все остальное, передается формантом –б. Тем не менее, в говоре наблюдаются некоторые своеобразия в выражении грамматического класса, отличающие этот говор от литературной нормы аварского языка, что может быть результатом некоторых фонетических особенностей или влияния соседних андийских языков.

1) Отсутствие в фонетической системе говора дифтонга йу(ю) и использование вместо него дифтонга йи, где формант –й показатель 2 грамматического класса;

йиц1ц1ана «замолчала», йихьинзи «связать», йихинзи «побить» при вуц1ц1ана «замолчал» 1гр.класс и буц1ц1ана «замолчал» 3 гр.класс.

Интересным является тот факт, что для выражения значения «родиться» для 2 гр.класса используется формант мужского гр.класса –в;

Меседуй яс гьаВуна «у Меседо родилась девочка» или Бахуца яс гьавуна «Баху родила девочку».

2) Другой особенностью говора является переход показателя множественного числа –р в –л в конце слов;

РокъоЛ «дома», но рокъоРи «домой», при лит.форме рокъоР/рокъоРе. ГъаниЛ «здесь», но гъаниРи «сюда», при лит.форме гъаниР/гъаниРе.

Иногда в быстрой речи может наблюдаться полная замена звуков – р, –б на стыке со звуками –л и –м;

Клудиял рокъоЛ Лугищ? «Старшие дома?», вместо лит. Клудиял рокъоР Ругищ? Лъим моси «принеси воду», вместо лит. Лъим босе

3) Еще одной особенностью говора является стремление выразить гр.класс адресата в вопросительных предложениях, чего нет в литературном аварском языке. Это связано с желанием показать сразу грамматический класс как адресата, так и самих действующих лиц;

БосарабищО? «Ты взял?» где формант –б показатель гр.класса вещи, который должен был взять адресат 1 гр.класса, выраженный через конечное –о. В случае, когда адресат относится ко 2 или 3 гр.классу, слово принимает форму босарабищЕ?

С. Х. Ш и х а л и е в а (Махачкала)

Дискурсивные маркеры грамматических категорий глагола в конкордансе табасаранского онлайн словаря

Современные подходы прикладной лингвистики с методом документирования разносистемных языков неизбежно ставят задачи расширения морфологического глоссирования корпуса текстов. Цель данной статьи – предложить метод формального описания маркеров императива в параллельных текстах русского, английского, табасаранского языков. Метод формального описания маркеров императива осуществлялся разметкой морфем программы Paratext 8.3. Материалом анализа специализированных маркеров императива послужили евангельские тексты, которые вошли в конкорданс Табасаранского онлайн словаря <https://www.webonary.org/tabasaran/browse/tabasaran-russian/>.

Императив, различающий семантику вежливости в параллельных текстах русского, английского, табасаранского языков, выявляет дифференциацию кода грамматических категорий глагола «делать! // to do! //

апІуз!». Если в параллельных текстах русского и английского языков сохраняются критерии форм вежливого императива, то семантика табасаранского императива включается в двустороннюю маркировку кода вежливости (императив 1 лица // императив 2 лица; императив инклюзивный // императив эксклюзивный).

Исследование семантики императива позволило получить ряд нетривиальных результатов: было выявлено, что при глоссировании форм инклюзива и эксклюзива в табасаранском языке не фиксируется текстовая информация, а включаемые в речь составляющие представляются дискурсивными маркерами вежливости русского и английского языков.

С типологической точки зрения транспозиция грамматических категорий глагола представлена высокой продуктивностью различных клитик и проклитик инклюзива и эксклюзива. Эти свойства транспозиции выявляют семантику вежливости с различными клитиками и проклитиками императива (prev) и индикатива (fut). Например, см.

3. Аллагъ.ди сатІи гьапІуб инсан.ди жара дар=апІ=ри

allah.di sat'i ɣap'ub insan.di žara dar=ap'=ri

Бог слитно делать человек отдельно пусть не делает

erg adv mas:nom erg adv prev(fut)

Евангелие от Марка 10:9 (1997) Итак, что Бог соединил, то человек не должен разделять.

What therefore God has joined together, let not man separate.”

Грамматикализация модальности с параметрами инклюзива и эксклюзива выявляет транспозицию семантики вежливости. См.

4 Гьамци Аллагъ.ди китІ=дар инсанюди жара дапІну ккун=дар

hamhi allah.di kit'=dar insan.di žara dapnu k:un=dar

так бог связанные человек разделить не должен

adv erg prt:nom erg prev(fut)

Евангелие от Марка 10:9 (2010) Итак, что Бог соединил, то человек не должен разделять.

What therefore God has joined together, let not man separate.”

Метод документирования текстов позволил разграничить семантику глосс разносистемных языков с указанием маркеров «вежливого» императива. Результаты исследования, отражающие семантику «вежливого» императива, могут оказаться полезными при анализе гендерного этикета в структуре разносистемных языков.

ავტორთა საძიებელი

- აბდულაევა ი. 73
აბდულაევი ი. 75
ადუხოვა ჟ. 77
ალიჰაჯიევა ა. 79
არდოტელი ნ. 27
ახვლედიანი დ. 28
ახვლედიანი ნ. 28
ბაგიროკოვა ი. 81
ბაგომედოვი მ. 82
ბერსიროვი ბ. 85
ბურჭულაძე თ. 29
გერსამია რ. 31
გვანცელაძე გ. 32
გვანცელაძე თ. 32
გუჩუა თ. 35
დათუკიშვილი ქ. 37
დიბიროვი ი. 87
ვამლინგი კ. 71
ვაშაკიძე თ. 38
თეთრაძე მ. 39
იბრაგიმოვა მ. 91
კადაჩიევა ხ. 93
კაკაშვილი დ. 40
კიკვიძე ზ. 42
ლაბარტყავა მ. 43
ლანდერი ი. 81
ლოლუა რ. 45
ლომთაძე თ. 47
ლომია მ. 48
მაღაევა ზ. 97
მარგიანი ქ. 48
მაჭავარიანი ნ. 50
მახარობლიძე თ. 51
მაჰომედოვი მ. 95
მეტრეველი ნ. 54
პაზოვი ს. 99
როსტოვეცე-პოპიელი ა. 102
სხულუხია თ. 31
ფარეულიძე რ. 55
ქურდაძე რ. 48
ღლონტი მ. 58
შენგელია ვ. 60
შიხალიევა ს. 110
შიჰაბუდინოვი (კურაევი) მ. 109
ჩანტლაძე ი. 61
ჩაჩანიძე ი. 66
ჩუხუა მ. 68
ჭუმბურიძე ნ. 48
ხალიდოვა რ. 105
ხალიდოვი ა. 103
ხარსიევი ბ. 107
ჯანჯღავა ც. 47, 69

Index of Authors

- Abdulaeva I. 73
Abdullaev I. 75
Adukhova Zh. 77
Akhvlediani D. 28
Akhvlediani N. 28
Aligajieva A. 79
Ardoteli N. 27
Bagirokova I. 81
Bagomedov M. 82
Bersirov B. 85
Burchuladze T. 29
Chachanidze I. 66
Chantladze I. 61
Chukhua M. 68
Chumburidze N. 48
Datukishvili K. 37
Dibirov I. 87
Gersamia R. 31
Ghlonti M. 58
Gushua T. 35
Gvantseladze G. 32
Gvantseladze T. 32
Ibragimova M. 91
Janjgava Ts. 47, 69
Kadachieva Kh. 93
Kakashvili D. 40
Khalidov A. 103
Khalidova R. 105
Kharsiev B. 107
Kikvidze Z. 42
Kurdadze R. 48
Labartkava M. 43
Lander I. 81
Lolua R. 45
Lomia M. 48
Lomtadze T. 47
Machavariani N. 50
Magomedov M. 95
Makharoblidze T. 51
Malaeva Z. 97
Margiani K. 48
Metreveli N. 54
Pareulidze R. 55
Pazov S. 99
Rostovtsev-Popiel A. 102
Shengelia V. 60
Shikhabudinov (Kuraev) M. 109
Shikhalieva S. 110
Skhulukhia T. 31
Tetradze M. 39
Vamling K. 71
Vashakidze T. 38

Указатель авторов

- Абдулаева И. А. 73
Абдуллаев И. Х. 75
Адухова Ж. М. 77
Алигаджиева А. Р. 79
Ардотели Н. 27
Ахвледиани Д. 28
Ахвледиани Н. 28
Багирокова И. Г. 81
Багомедов М. Р. 82
Берсиров Б. М. 85
Бурчуладзе Т. 29
Вамлинг К. 71
Вашакидзе Т. 38
Гванцеладзе Г. 32
Гванцеладзе Т. 32
Герсамиа Р. 31
Глonti М. 58
Гучуа Т. 35
Датукишвили К. 37
Джанджгава Ц. 47, 69
Дибиров И. А. 87
Ибрагимова М. О. 91
Кадачиева Х. М. 93
Какашвили Д. 40
Киквидзе З. 42
Курдадзе Р. 48
Лабарткава М. 43
Ландер Ю. А. 81
Лолуа Р. 45
Ломиа М. 48
Ломтадзе Т. 47
Магомедов М. А. 95
Маллаева З. М. 97
Маргиани К. 48
Махароблидзе Т. 51
Мачавариани Н. 50
Метревели Н. 54
Пазов С. У. 99
Пареулидзе Р. 55
Ростовцев-Попель А. 102
Схулухиа Т. 31
Тетрадзе М. 39
Халидов А. И. 103
Халидова Р. Ш. 105
Харсиев Б. М.-Г. 107
Чантладзе И. 61
Чачанидзе И. 66
Чумбуридзе Н. 48
Чухуа М. 68
Шенгелиа В. 60
Шихабудинов (Кураев) М. М.
109
Шихалиева С. Х. 110

ტექნიკური რედაქტორი **ლ. ვაშაკიძე**

კომპიუტერული უზრუნველყოფა: **თ. გაბროშვილი**
რ. რატიანი